

Festskrift till Per Stille

Specialutgåva av HumaNetten, Våren 2014.

Om HumaNetten

HumaNetten tillkom hösten 1997 för att förverkliga ett av målen i den dåvarande humanistiska institutionen vid Högskolan i Växjö's "Verksamhetsplan och kvalitetsprogram för läsåret 1997/98", nämligen att göra texter producerade vid institutionen tillgängliga för en större läsekrets. Redan från början bestämdes att detta skulle bli en helt och hållet elektronisk tidskrift, med utgivning vår och höst, vilket idag betyder att HumaNetten är universitetssveriges äldsta elektroniska tidskrift! Alltsedan starten har HumaNetten, förutom artiklar i skilda ämnen, innehållit recensioner av nyutkommen litteratur en debattavdelning.

Från och med vårnumret 2013, utges HumaNetten av Fakulteten för konst och humaniora vid Linnéuniversitetet.

Bidrag till HumaNetten skickas som Word- eller RTF-dokument till redaktionen (se e-post nedan). Redaktionen förbehåller sig rätten att kvalitetsgranska och refusera insänt material.

© respektive författare. Det är tillåtet att kopiera och använda material ur HumaNetten för forskningsändamål om källan anges. För övriga ändamål kontakta respektive artikelförfattare.

HumaNettens redaktion utgörs för närvarande (2014) av: docent Hans Hägerdal, lektor Karin Eriksson, lektor Per Sivefors och lektor Gunilla Söderberg.

Webb: lnu.se/fakulteten-for-konst-och-humaniora/publikationer/humanetten

Kontakt med HumaNetten: Hans Hägerdal (hans.hagerdal@lnu.se) eller Börje Björkman (borje.bjorkman@lnu.se).

Postadress och telefon:

HumaNetten, c/o Hans Hägerdal, Fakulteten för konst och humaniora, Linnéuniversitetet, 351 95 VÄXJÖ

Tel 0772-28 80 00 (vx)

ISSN: 1403-2279

HUMANETTEN

Nummer 32 Våren 2014

INNEHÅLL:

Hans Hägerdal , Festskrift till Per	3
Sofia Ask och Maria Lindgren , Undervisning i språkhistoria: En ämnesdidaktisk utmaning för lärarstudenter	5
Gunilla Byrman , <i>Inte riktigt duktig</i> – krasslig på skånska	13
Martin Hansson , Hur tänkte Tumme? Om runstenen i Tuna gärde	18
Magnus Källström , Från Forneby till Gamla Uppsala – några nyheter om runristaren Erik	33
Patrik Larsson , Fä, turs och stunget kön: Några tankar om så kallade runnamn och benämningar på runor	42
Michael Lerche Nielsen , ”Orðstirr deyr aldregi” – Tegnér- statuens minderuner	47
Torsten Löfstedt , Förrådde Judas Jesus, eller överlämnade han honom bara?	55
Påvel Nicklasson , Sven Nilsson i Blendaland	67
Gunilla Söderberg , <i>Godnatt min näkkegal</i> : Om dialektala uttalsfor- mer av fågelbeteckningen <i>näktergal</i>	78
Bo-A. Wendt , <i>Va</i> – en ordklassfråga	85
Henrik Williams , Till tolkningen av runstenen vid Vändle (Vs 4)	91

Festskrift till Per

HumaNetten är en tidskrift som spänner över de många fält och intresseområden som ryms inom Fakulteten för konst och humaniora vid Linnéuniversitetet. Många av fakultetens medarbetare har verkligen vetenskapliga tentakler som rör sig över ämnesgränserna, och så är även fallet med den person som detta nummer är tillägnat. Det ni ser framför er på bildskärmen är nämligen en festskrift tillägnad Per Stille, docent i svenska språket med arbetsplats i Växjö. Bredden på Pers intressen återspeglas i de bidrag som hans vänner och kollegor författat i samband med Pers pensionering: runologi, nordisk filologi, arkeologi, religionsvetenskap, kulturhistoria.

Per Stille läste teologi i Uppsala när det begav sig vilket bland annat resulterade i skriften “...lämna en efterskörd“: *en roll- och koherensanalys av Obadja och Jeremia 49.7.22* (Uppsala 1988). Hans verkliga håg stod emellertid till runologin. Pers första större bidrag var “*Gunnarsstenarna*“: *en studie över några mellansvenska runstensgruppers distribution i tid och rum* (Uppsala 1989) som följdes av doktorsavhandlingen *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland: en studie i attribuering* (Uppsala 1999). Som en del av bidragen i detta nummer klart visar har Pers grundarbete när det gäller runstenars attribuering stått sig och haft stor betydelse för vidare efterforskningar. Vid Växjö universitet (från 2010 Linnéuniversitetet) gjorde han sig under en decennielång vistelse känd som en mycket uppskattad och omtyckt kollega. Under flera år drev Per tillsammans med undertecknad en seminarierie för äldre historiska och filologiska frågor, “Kultur – språk – historia“ där några av bidragsgivarna till denna festskrift har gästspelat. Vi ser med saknad på hans pensionering vid 65 års ålder och hoppas på många aktiva år som forskare emeritus.

De elva bidragen publiceras här i okomplicerad alfabetisk ordning. Fem av dem, av Martin Hansson (Lunds Universitet), Magnus Källström (Riksantikvarieämbetet), Patrik Larsson (Högskolan i Dalarna), Michael Lerche Nielsen (Köpenhamns universitet) och Henrik Williams (Uppsala universitet), berör Pers huvudfält runologi, fast ur mycket olika perspektiv. Här finns tolkningar och attribueringar av runstenar liksom en studie av en runstens närmiljö, en analys av runnamn och en betraktelse över runstenen på Tegnérstatyn i Lundagård. Tre ytterligare bidrag, av Gunilla Byrman (Linnéuniversitetet), Gunilla Söderberg (Linnéuniversitetet) och Bo Wendt (Lunds universitet), studerar ord i språket och deras historia; det gäller så skilda begrepp som 'duktig', 'näktergal' och 'va?' En essä av Påvel Nicklasson (Lunds Universitet) förklarar Lundaprofessorn Sven Nilssons bekantskap med Bländaland, det vill säga Varend. Didaktiska perspektiv öppnas i en betraktelse av Maria Lindgren och Sofia Ask (bägge Linnéuniversitetet). Och en studie av Torsten Löfstedt (Linnéuniversitetet) refererar en debatt om hur Judas egentligen uppfattades av de nytestamentliga författarna.

Växjö i blomstertid

Hans Hägerdal

Ordförande i redaktionsrådet

Undervisning i språkhistoria: En ämnesdidaktisk utmaning för lärarstudenter

Sofia Ask och Maria Lindgren

Med den nya lärarutbildningen från 2011 ska ämnesdidaktik prägla alla kurser genom hela ämneslärarprogrammet vid Linnéuniversitetet. Det blir tydligt i målformuleringar på övergripande nivå i gemensamma didaktiska mål för samtliga ämneslärarutbildningar vid universitetet i vilka det framgår att studenten ska kunna:

- urskilja och redogöra för grundläggande drag i lärarprofessionen i förhållande till ämnet och ämnets didaktik
- identifiera och formulera ämnesdidaktiska frågeställningar i relation till de verksamhetsområden utbildningen förbereder för. (Kursplan 1SVÄ02)

För att förbereda Linnéuniversitetets ämneslärarstudenter i svenska som ska undervisa om språkhistoria i årskurs 7–9 och på gymnasiet läser de kursen *Språklig förändring, 7,5 hp*. I kursen följs språkutvecklingen från indoeuropeiska till nysvenska. Den tar upp uttal, ordförråd, ordformer, grammatik, stilistik och textgenrer, vilket är ämnesinnehåll som lärarstudenterna också kommer i kontakt med i kurser som behandlar dagens språk. Kursen är kronologiskt disponerad med nedslag i texter från olika genrer från olika tider. I kursen ingår också namnkunskap och dialektologi. Kursens didaktiska mål ska fördjupas på ämnesnivå och är formulerade som att studenterna ska kunna ”på en ämnesdidaktisk grund resonera om undervisning i språkhistoria: innehåll, tillämpning och inplacering i skolsystemet utifrån rådande styrdokument” (Kursplan 1SVÄ02).

I kursen som genomfördes under ht 2013 ingick ett ämnesdidaktiskt moment som innebär att lärarstudenterna skulle planera en lektion i språkhistoria för elever i årskurs 7–9 eller gymnasiet. Studenterna skulle välja ett språkhistoriskt område och gruppvis göra lektionsplaneringar där de skulle resonera om motiv för val av innehåll och metod samt beskriva en enkel modell för genomförandet. Studenterna uppmanades att beskriva hur elevaktivitet och läraraktivitet skulle växla i den tänkta undervisningssekvensen. Slutligen skulle de också koppla sin planering till aktuella styrdokument i svenska för att diskutera hur målen i dessa nås. Uppgiften redovisades både muntligt och skriftligt.

Undersökningens syfte, teori, metod och material

Syftet med den här artikeln är att belysa lärarstudenters föreställningar om språkhistoria och ämnesdidaktik. Den teoretiska utgångspunkten är kritisk diskursanalys (se t.ex. Fairclough 1992 eller 1995), vilket innebär att vi utgår från att texter speglar de föreställningar som finns i diskurser. Genom att studera lärarstudenters lektionsplaneringar ska

vi således kunna synliggöra den undervisningsdiskurs som lärarstudenterna är delaktiga i. Med stöd av diskursanalytiska metoder (se t.ex. Wodak & Meyer 2009) undersöker vi de föreställningar om språkhistoria och ämnesdidaktik som speglas i ämneslärarstudenternas lektionsplaneringar och som blir synliga genom de teman som genomsyrar studenttexterna. Med närläsningar och sökningar efter vanligt förekommande ord har vi fått fram signalord, exempelvis 'knyta an' och 'relatera till', 'dialogisk' och 'monologisk' samt 'lätsam', 'enklare' och 'roligare' som återkommer i flera studenttexter och som vi analyserat vidare i sin språkliga kontext (a.a. s. 29).

Underlaget för vår analys består av 14 skrivna lektionsplaneringar av studentgrupper i Kalmar och Växjö, markerade som text 1–14. Totalt utgör materialet 31 sidor datorskrivna text. Tre grupper har valt att utgå från ett förändringsperspektiv och bygga sina lektioner på jämförelser mellan dagens språk och det som fanns under en tidigare period; en grupp väljer jämförelse mellan Gustav Vasas bibel från 1500-talet och bibeln från 2000-talet (Text 14) och två grupper väljer jämförelser mellan tidningspråk från 1800-talet och nutid (Text 1 och 8). De övriga grupperna har valt ett avgränsat kunskapsområde som flera grupper beskriver som introduktion till vidare språkhistoriska studier. Tre grupper har valt att arbeta med dialekter (Text 2, 3 och 11), två grupper har valt runor (Text 4 och 12), två grupper har valt person- och ortnamn (text 10 och 13) och en grupp har valt att visa språkförändringar via låneord (Text 9). Tre av grupperna har inte valt ett särskilt språkhistoriskt område utan planerat något som snarast kan beskrivas som översiktskurser i språkhistoria (Text 5, 6 och 7).

Resultat

Vår analys synliggör lärarstudenternas föreställningar om ämnesdidaktik som i sin tur också säger något om deras föreställningar om ämnesområdet språkhistoria. Föreställningarna genomsyrar lektionsplaneringarna för undervisningen på högstadiet och gymnasiet, och vi ser dem därför som väsentliga i diskursen. De föreställningar som vi sett som starkast i diskursen är för det första att språkhistoria kan göras tilltalande för eleverna om kunskapsstoffet kopplas till elevernas egen livsvärld, för det andra att stoffet bör hanteras dialogiskt och för det tredje att det bör lättas upp och gärna kryddas med humor. I det följande redovisar vi dessa föreställningar såsom de visar sig i studenternas texter med lektionsplaneringar för att avsluta med slutsatser om hur lärarstudenterna ser på ämnesområdet språkhistoria.

Undervisning om språkhistoria ska knytas till elevernas livsvärldar

En strategi som studenterna följer när de ska göra språkhistoria tilltalande är att de vill knyta innehållet till elevernas livsvärldar, alltså till företeelser eller fenomen som eleverna känner igen och kan relatera till.

En grupp skriver att de "tror starkt på att språkhistoria kan bli roligt om man hittar en koppling som eleverna själva kan relatera till" (Text 1). Liknande uttalanden finns hos en annan grupp, som menar att de kommer att "ta upp eventuella dialekter som är intressanta för eleverna

själva, vilket skulle kunna vara elevernas egen dialekt” och att det är ”ett viktigt moment att ta upp eftersom det är något eleverna lätt kan relatera till och ha nytta av senare i livet” (Text 2) eller att de ”vill introducera ämnet på [...] en nivå som eleverna kan känna en viss samhörighet till” (Text 11). Strategin att knyta stoff till elevers livsvärld uttrycks också tydligt i följande exempel:

Anledningen till att vi valt att använda oss av personnamn och ortnamn är för att skapa intresse och engagemang hos eleverna, detta genom att ta något som ligger dem nära – deras egna namn! Uppgifterna är utformade så att alla åtminstone kan svara på många av dem. (Text 13)

Ett sätt som flera grupper använder för att knyta an till det som ligger nära deras elever är att förankra stoffet regionalt. Exempelen ovan med kopplingen mellan elevernas dialekter respektive ortnamn är två exempel, men det finns också andra exempel. En grupp planerar en tipsrunda i Växjö med start vid runstenen bakom domkyrkan i Växjö och förankrar därmed kursinnehållet i platser som eleverna är bekanta med (Text 7). Samma grupp förankrar innehållet till Kronobergs slottsruin som ligger strax utanför Växjö och har formulerat en fråga som eleverna ska arbeta med: ”Finns det någon lokal förankring – kan vi hitta urnordiska språkrester i Växjötrakten?” (Text 7). Det finns flera exempel på att kursinnehållet planeras att förankras med personer som är kända i regionen, t.ex. S:t Sigfrid, Nils Dacke och Carl von Linné. Även texter som har koppling till regionen lyfts fram; förutom runstenar nämns Smålandslagens kyrkobalk (Text 7).

En grupp utnyttjar en litterär anknytning som knyter kursinnehållet till de tänkta elevernas livsvärldar genom att jämföra runsvenskan med Tolkiens påhittade språk *alviska* som eleverna förväntas känna till via *Sagan om ringen*. Det finns också kopplingar till medieproduktioner som eleverna är bekanta med. En grupp introducerar dialekter med ett Youtube-klipp som har en ”touch av P3- språket” (Text 3), och en annan grupp använder humorserien *Hem till Midgård*¹ för att närma sig runskrift (Text 7).

Ett annat sätt att närma sig det språkhistoriska stoffet är att utgå från nutiden, vilket de tre grupper gör som jämför skillnader mellan nutidsspråk och språk från tidigare perioder (Text 1, 8 och 14), men den strategin används även av andra grupper, t.ex. skriver en grupp att de inte bara vill ”lägga fokus på dåtiden utan också fokusera på den tid vi lever i nu” (Text 9), vilket visar att de ser en svårighet i att undervisa om sådant som fjärrmat sig både innehållsmässigt och i fråga om språklig form.

Genomgående noterar vi att grupperna planerar att koppla det språkhistoriska ämnesområdet till elevernas livsvärldar och att detta framgår tydligt i deras lektionsplaneringar. Av de 14 texter vi analyserat saknas explicita sådana formuleringar i 3 texter (Text 4, 5 och 6), men i de övriga 11 framkommer föreställningen att språkhistoria inte engagerar eleverna om kunskapsstoffet inte knyts till företeelser eller fenomen som eleverna känner igen och kan relatera till.

¹ *Hem till Midgård* är en svensk komediserie om Nordens sista okristnade by, ett ökänt rövarnäste beläget utanför Birka. Hövdingen är ute på plundringsstråt, och ansvaret för Midgård ligger istället på hans inkompetente son som tillsammans med en sina vänner försöker ta hand om byn efter bästa förhållanden. (Wikipedia, 2014)

Undervisning om språkhistoria ska vara dialogisk

Att läraren främst ska fungera som samtalsledare som styr kommunikationen i klassrummet och inte som föreläsare och den som gör genomgångar av kunskapsstoffet framgår av flera lektionsplaner som lärarstudenterna tagit fram. Eleverna ska bidra dialogiskt till kunskapsstoffet antingen via egna erfarenheter och reflektioner eller efter fördjupningsarbete på lektionerna.

Eftersom kunskapsstoffet kopplas till elevernas livsvärldar kan eleverna bidra dialogiskt till lektionerna med kunskap, erfarenheter och reflektioner:

Lektionen inleds genom att i helklass ställa frågor till klassen om vad de vet om språkhistoria, vad det innebär och vad nyttan med språkhistoria kan vara. [...] Efter några minuters dialog mellan eleverna och läraren presenteras lektionens huvuduppgift. (Text 8)

Vi kommer sedan be eleverna att gissa vilket ursprungsland de olika orden har och diskutera detta med varandra i en öppen klassdiskussion. (Text 9)

Vi var överens om att ville ha en hög elevaktivitet på vår lektion, därför har vi utformat lektionen så att eleverna får känna sig delaktiga. Vi anser att det är bra att utgå från elevernas tankar och sedan bygga på med fakta utifrån det. Vi vill integrera eleverna i deras utbildning så gott det går. (Text 11)

Eftersom denna lektion utgår från diskussioner är det också en elevaktiv lektion, vi som lärare är bara aktiva när vi ibland behöver styra upp diskussionen eller ställa eventuella frågor. (Text 14)

Lärarstudenterna hämtar begrepp från kurslitteratur i andra kurser i utbildningsprogrammet, bland annat från Olga Dysthes *Det flerstämmiga klassrummet* (2002). Dysthe ställer dialog och monolog i undervisningen mot varandra, och det gör även flera av studentgrupperna. För lärarstudenterna innebär den dialogiska undervisningen att eleverna är aktiva i kommunikationen så att läraren inte dominerar den:

Vi tycker även att uppgiften är ett dialogiskt lärosätt som bygger på kommunikation elever och läraren emellan. (Text 6)

Generellt strävar vi i projektet efter att försöka undvika en monologisk lärande process. Detta genom att involvera elever i samtal och diskussioner. Eleverna förväntas enskilt och tillsammans med varandra och läraren reflektera över stoffet och på så sätt skapa sig en egen, djupare förståelse. (Text 7)

Aktiviteten mellan lärare och elever har vi försökt att balansera så att det inte blir att läraren håller en monolog inför klassen. (Text 12)

Lärarstudenterna tycks ha en föreställning om att lärare inte ska "föreläsa" i klassrummet, men två studentgrupper skiljer sig från de övriga genom att göra vissa undantag

från den dialogiska undervisningen och i stället planera in föreläsningar som de ser som monologiska.

För att följa kursplanen och få in språkhistoria så krävs nog en hel del föreläsning istället för att bara ha elevarbete. (Text 4)

När det kommer till fördelningen mellan elev- och läraraktivitet så kommer aktiviteten vara högst hos eleverna då de aktivt måste jobba med uppgifterna under lektionstid. Läraren syns främst när det i början med kortare föreläsning, kanske på 15 minuter, för att ge eleverna en startknuff. (Text 13)

En grupp kombinerar lektionsinnehållet om dialekter och språklig variation med muntlig framställning. Under tre lektioner ska eleverna fördjupa sig i en frågeställning som läraren gett dem, och därefter ska de under två lektioner redovisa vad de kommit fram till så att de lär av varandra. Lärarstudenterna motiverar arbetssättet med att det är roligt och dialogiskt:

Vi har valt denna uppgift därför att vi anser att eleverna tycker detta är ett roligt sätt att lära på. Det är även bra att de övar på muntliga framföranden och att respondera på varandra. Vi tycker även att uppgiften är ett dialogiskt lärosätt som bygger på kommunikation elever och läraren emellan. (Text 6)

Uttryck för vikten av ett dialogiskt klassrum är återkommande i materialet, och spår av det finns i så gott som alla lektionsplaneringar. En grupp skriver dock inte fram det dialogiska arbetssättet så tydligt men ger ändå utrymme för dialog i avslutningen av sin planering: ”eventuella frågor och reflektioner tas upp” (Text 5).

Undervisning om språkhistoria ska vara lättsam och humoristisk

När lärarstudenterna ska introducera ett språkhistoriskt ämnesområde för sina elever väljer flera att använda sig av humoristiska filminslag med stå-upp-karaktär, gärna hämtade från internet-kanaler. För att introducera ett dialektstudium planerar en grupp att inleda lektionen med att visa en film från Youtube (Pang Prego 2008):

Vi tänker börja med att visa en film som ska fungera som en lättsam inledning till ämnet: <http://www.youtube.com/watch?v=Wc3-AyPLa6I> Filmen är 5:44 minuter lång och handlar om olika varianter av skånskan på ett lite mer lättsamt och skämtsamt sätt med en touch av P3- språket. Vi tror att det kan tilltala en hel del ungdomar i den åldern. (Text 3)

En annan grupp vill visa ett filmklipp (Johan Glans om Stockholmare, 2008) ”där komikern Johan Glans skämtar om skillnader mellan skånska och stockholmska för att visa de extrema skillnader som kan finnas” (Text 2). När en tredje grupp ska introducera runor på en lektion vill ”de göra lektionen mer spännande och interaktiv” (Text 4) och väljer därför att visa ett klipp från Youtube (Stockholm Live – Lasse Karlsson, 2009). Klippet som studenterna planerar att visa har dock inte alltid direkt koppling den språkhistoriska tidsperiod som lektionen ska täcka. Den grupp som vill visa klipp från den

svenska humorserien *Hem till Midgård* (2012) och koppla det till lektionsinnehållet runor och runskrift får problem med att serien inte knyter an till runor mer än i förbigående när någon har skrivit med runor på ett ”porrgament” (Text 7).

Ett annat lättsamt sätt att hantera det språkhistoriska stoffet är, som en grupp föreslår, att ordna en tipspromenad:

Lärarna anordnar en tipsrunda i Växjö stad med förankring i Växjös historia i relation till språkutvecklingen. (Text 7)

Genomförandet visar sig vara svårare än studenterna föreställt sig. De börjar med att placera första frågan på tipspromenaden vid runstenen bakom Växjö domkyrka (som har ingått i deras egen kurs i språkhistoria) men har inte fler förslag på vilka platser i centrala Växjö som skulle kunna knytas till ”Växjös historia i relation till språkutvecklingen”, som de själva skriver.

Sammantaget visar lektionsplaneringarna att lärarstudenterna menar att det krävs särskilda insatser i undervisningen i språkhistoria för att engagera eleverna. Förutom att lärarstudenterna planerar att språkhistorieundervisningen ska utgå från elevernas livsvärldar och genomföras dialogiskt ska den vara lättsam och också gärna kryddas med humor. Flera av studentgrupperna väljer att närma sig kunskapsområdet med hjälp av humoristiska klipp från internet för att engagera eleverna för fortsatta studier med språkhistorisk inriktning. Alla grupperna väljer dock inte klipp från internet utan ett annat sätt att engagera eleverna är till exempel att ordna en tipspromenad.

Språkhistoria är svårt

En slutsats man kan dra av genomgången av lektionsplanerna är att lärarstudenterna över lag uppfattar de språkhistoriska ämnesområdena som svåra och därför kräver särskilda insatser för att motivera eleverna att ta sig förbi olägenheterna. Detta syns i deras val av ämnesområde men också i deras strategier att anknyta till elevernas livsvärldar samt att göra undervisningen dialogisk och lättsam.

Lärarstudenternas kurs i språkhistoria, som lektionsplaneringen är gjord i, är kronologisk och visar språkliga förändringar fram till det språk som talas och skrivs i nutid, men endast tre av 14 grupper väljer att planera sin undervisning enligt samma mönster. De övriga grupperna närmar sig ämnesområdet med en av två strategier. Den ena är att introducera språkhistoria för eleverna genom att ta upp något som eleverna har lätt att knyta an till (dialekter, namngivning eller lånord) för att skapa intresse för vidare studier. Den andra strategin innebär att de gör ett litet urval och koncentrerar sig på en särskild tidsperiod (runsvenskan, 1500-talet eller 1800-talet) och avstår från vidare studier som behandlar andra perioder. Några av grupperna skriver ut detta, till exempel att de ”vill introducera ämnet på en relativt enkel nivå” (Text 11). Bakom skrivningen om att de vill introducera ämnet på en relativt enkel nivå finns en föreställning om att ämnet inte är enkelt. Just i det här fallet är det dialektstudierna som gruppen ser som det enkla.

Lärarstudenternas strategi att knyta innehållet till elevernas livsvärldar, alltså till företeelser eller fenomen som eleverna känner igen och kan anknyta till, kan ses som en allmändidaktisk strategi, men i lärarstudenternas motivering till strategin skymtar föreställningen om att ämnesområdet är svårt och komplicerat. När till exempel en grupp väljer att ta upp personnamn och ortnamn förklarar de detta med att ”de vill ta något som ligger dem nära – deras egna namn” och fortsätter med att ”[u]ppgifterna är utformade så att alla åtminstone kan svara på många av dem”. (Text 13) Vi tolkar detta som att uppgifter i språkhistoria skulle vara svåra och kanske också tråkiga om de inte som i det här fallet handlar om elevernas egna namn.

Att språkhistoria är svårt framkommer också när lärarstudenterna beskriver det önskade dialogiska arbetssättet som i vissa fall frångås för att ämnesområdet är komplicerat. Trots att lärarstudenterna skriver att de vill undvika monologer görs vissa undantag för just språkhistoria som lärarstudenterna menar kräver en kunnig lärare som kan föreläsa om det. Motivet för den dialogiska undervisningen är oftast att den är roligare än monologen. Olika former av ”rolig” är också återkommande när lärarstudenterna beskriver sina arbetssätt, vilket vi tolkar som att undervisningen annars skulle vara tråkig. Även strategin att göra undervisningen i språkhistoria lättsam pekar på att ämnesområdet är svårt och kanske också tråkigt om de lättsamma inslagen inte skulle vara med.

Sammanfattning och slutsatser

I den här artikeln har vi analyserat den undervisningsdiskurs som framkommer i lektionsplaneringar som är gjorda av ämneslärarstudenter i svenska. Med stöd av diskursanalytiska verktyg såsom de presenteras av bl.a. Fairclough (1992 och 1995) och Wodak & Meyer (2009) har vi granskat lärarstudenternas föreställningar om språkhistoria och ämnesdidaktik.

Sammantaget uppvisar granskningen en rädsla hos lärarstudenterna att ämnesområdet språkhistoria i sig inte räcker för att entusiasmera deras kommande elever, men det sägs aldrig explicit. Istället är en underliggande presupposition i studenternas lektionsförslag att språkhistoria är svårt och kanske lite skrämmande att undervisa om. För att råda bot på detta föreslår lärarstudenterna ett antal undervisningsstrategier som de tänker kan fungera i undervisningen och som kan engagera eleverna i ämnet. Det är dock inte troligt att alla sätten blir särskilt lyckosamma. Det är säkert bra att använda en pedagogik som knyter ny kunskap till den egna livsvärlden, men det innebär samtidigt att stora delar av ämnesområdet inte kommer att behandlas eftersom lärarstudenterna inte hittar lämpliga kopplingar till elevernas livsvärldar. Den dialogiska undervisningen är ett sätt att utnyttja elevernas tidigare kunskaper och erfarenheter, men vi menar att lärarstudenterna måste bli de kunniga lärare som också ska kunna föreläsa och förmedla ny kunskap till eleverna. Att föra in lättsamma och humoristiska inslag i språkhistorieundervisningen gör den säkert angenäm, men det är förstås viktigt att det i så fall också finns seriösa kopplingar till kunskapsstoffet.

Slutsatsen för oss som arbetar med ämneslärarutbildningen i svenska språket är att vi ska förbereda de nya ämneslärarna så att de väljer lösningar som gagnar deras framtida lärargärning när de ska undervisa om det språkhistoriska stoffet på riktigt. Det innebär att de både ska vara ämneskunniga och ha sådan ämnesdidaktisk kompetens som kunskapsstoffet kräver för undervisning i årskurs 7–9 och på gymnasiet.

Referenser

- Fairclough, Norman (1992), *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman (1995), *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
- Hem till Midgård (2012), Youtube. Hämtad 2014-05-13 på <http://www.youtube.com/watch?v=AwB-zgaEyB8>
- Johan Glans om Stockholmare (2008). Youtube. Hämtad 2014-05-13 på <http://www.youtube.com/watch?v=IpXF0sdvI7Y>
- Kursplan 1SVÄ02: Svenska I – inriktning mot arbete i gymnasieskolan. Linnéuniversitetet. Hämtad 2014-05-13 på <http://kursplan.lnu.se/kursplaner/kursplan-1SV%C3%8402-4.pdf>
- Pang Prego (2008). Youtube. Hämtad 2014-05-13 på <http://www.youtube.com/watch?v=Wc3-AyPLa6I>
- Stockholm Live □ Lasse Karlsson (2009), 3:17□4:30. Youtube. Hämtad 2014-05-13 på <http://www.youtube.com/watch?v=e0vcMrIu5BM>
- Wikipedia. Artikel om Hem till Midgård. Hämtad 2014-05-13 på http://sv.wikipedia.org/wiki/Hem_till_Midg%C3%A5rd
- Wodak, Ruth & Meyer, Michael (2009), "Critical discourse analysis: history, agenda, theory and methodology". I: Wodak, Ruth & Meyer, Michael (ed.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. Second Edition. London: SAGE Publications Ltd.

Inte riktigt duktig – krasslig på skånska

Gunilla Byrman

Inledning

År 2002 publicerade jag ett bidrag om adjektivet *duktig*, och dess bruk och betydelse i skånskt talspråk (Byrman 2002). Bidraget hade sin upprinnelse i en middagskonversation, då en äldre släkting (f. 1912 i Bökesåkra, Skivarp i Skåne) under en familjemiddag i juli 2001 yttrade följande:

(1) Jag känner mig inte riktigt duktig. ('Jag känner mig inte riktigt frisk.')

Av de muntra reaktionerna hos mina döttrar, födda 1983 respektive 1989 i Hardeberga i Lunds kommun, insåg jag att de inte var säkra på vad gammelmoster menade och att de i alla fall inte hade hört uttrycket tidigare. Själv är jag född i mitten av 1900-talet på samma plats som mina döttrar, och i min skånska barndom var uttrycket *inte vara duktig* ett vanligt sätt att uttrycka att man inte mår riktigt bra. Att *inte vara duktig* refererade till sjukdomssymptom av diffus karaktär; det var inte brutna ben eller gallstensanfall, där en säker diagnos kunde ställas, utan det var och är fortfarande frågan om åkommor såsom vag huvudvärk, trötthet, illamående, yrsel eller liknande.

Innan min mosters yttrande om sin hälsa och mina döttrars reaktion på det för dem märkliga ordvalet hade jag inte funderat över att *duktig* i betydelsen 'frisk, kry' kanske är på väg att försvinna ur skånskan. Detta föranledde mig att studera vad adjektivet *duktig* betyder och hur ordet konstrueras och används.

Betydelse och etymologi

I SAOB upptas fem huvudbetydelser och några underbetydelser av ordet *duktig*. Dessa är följande, något förkortat efter SAOB:

1) som (i sin verksamhet) utmärker sig för (raskhet o.) skicklighet l. kunnighet, som sköter sig bra, (mycket) dugande; flink, ”styf”; äfv. i öfverförd anv., om arbetsprodukt (i sht konstverk): skickligt utförd, väl gjord. Det är en mycket duktig karl. En duktig arbetare, konstnär. Vara duktig i skolan. Denne målare har gjort många duktiga saker. En duchtigh prästman och Cappelän (1686). Hon var både duktig att undervisa och styv att hålla ordning (1907).

2) (ngt hvard.) som är en ”riktig karl”; behjärtad, modig; i öfverförd anv.: som vittnar om mod l. karlaktighet; numera i sht i fråga om egenskaper som ådagaläggas vid ngt visst tillfälle. Var nu en duktig gosse! Det var duktigt gjordt. Det var duktigt av dig, att du ville kasta dig självmant för vargarna (1907).

3) som är af solid beskaffenhet, bra, förträfflig; numera bl.a. i fråga om storlek l. mängd

l. intensitet: ”ordentlig”, ”riktig”, ”kraftig”, bastant. Han kom hem med ett par duktiga abborrar. Få en duktig skrapa, ett duktigt kok stryk. En duktig regnskur, storm. En duktig summa penningar. Vara duktigt hungrig, trött, varm. Infanteriet gåfwo sina dycktige salvor (1706).

3a) (ngt hvard.) i uttr. *duktiga tag*, i adverbial anv.: riktigt ordentligt, starkt, eftertryckligt. Här i Stockholm tjöt vinden duktiga tag kring husknutarna (1912).

3b) (ngt hvard.) ss. n. i substantivisk anv.: riktigt mycket; vanl. i förb. med prep. med. Du måtte fått dugtigt med mat (1885).

4) (ngt hvard.) i fråga om en persons fysiska egenskaper.

4a) om barn: kroppsligt utvecklad, stor, tjock o. fet, ”stadig”. En duktig flicka (i födelseannons).

4b) robust, klumpig. Hon var en stor, välbygd flicka, för dugtig i sina rörelser att de skulle varit behagliga (1840).

4c) som håller sig fysiskt uppe, frisk, kry; äfv.: som håller stånd (mot angrepp af illamående). Han var litet skraltig i somras, men har nu varit ganska duktig hela hösten (1875).

5) = DUGLIG 2. Duchtigh och Capabel till kiämbnärare (1707). (<http://g3.spraakdata.gu.se>)

Etymologin av *duktig* konstrueras på följande sätt i SAOB: [liksom d. *dygtig*, ä. d. *ductig*, af nt. *düchtig*, *dugtig*, afledn. af mnt. *ducht*, duktighet, till *dogen* (se DUGA); jfr holl. *duchtig*, t. *tüchtig*. Formen duktig beror möjl. på anslutning till DUGA] (<http://g3.spraakdata.gu.se>). Även Elof Hellquist skriver att *duktig* (omkring 1660) kommer från lågtyskt *duchtig* med biformen *düchtich* (varav da. *dygtig* = ty. *tüchtig*) (Hellquist 1922:105).

Även i danska finns *dygtig* belagt i den aktuella betydelsen

2) (nu kun dial.) af sund natur; kraftig; stærk; ogs. m. h. t. helbredstilstand: rask. Beethoven har jeg seet . . Han har sorte Haar, røde Kinder, og seer ret dygtig ud. Men han er meget døv, stakkels Mand! Oehl.Er.III.165. Ing.PO.II.194. Feilb. jf.: *(lægen) priser Charles' dygtige Natur.Pal M.I.70. † om dyr: kraftig; rask. Den, som . . er indskreven for at kjøre i Reiser, skal for Magistraten beviisliggjøre, at han haver i det ringeste to dygtige Heste. Konfirm.17/121701.§2. ([Ordbog over det danske Sprog](#)).

Duktig i skånskt talspråk

Av SAOB:s betydelser framgår att *duktig* i betydelsen 4 '(ngt hvard.) i fråga om en persons fysiska egenskaper' ansluter till en av de betydelser ordet kan ha i skånska dialekter. Mest relevant i detta sammanhang är betydelsen under 4c, nämligen 'som håller sig fysiskt uppe, frisk, kry; äfv.: som håller stånd (mot angrepp af illamående)'. Här ser vi att betydelsen 'frisk, kry' finns belagd i skriftspråket, åtminstone under 1800-talet.

SAOB:s sista skriftliga belägg är från 1892 och artikeln *duktig* färdigställdes 1922. Exemplet som ges under 4c är:

- (2) Han var litet skraltig i somras, men har nu varit ganska duktig hela hösten.
(’Han var sjuk i somras, men har nu varit helt frisk hela hösten.’ SAOB 1875)

Om vi jämför det med talspråksbelägget från 2001:

- (1) Jag känner mig inte riktigt duktig. (’Jag känner mig inte riktigt frisk.’
Björkman 2001)

ser vi att i belägget från SAOB kontrasteras ”ganska duktig” mot ”litet skraltig” och exempel (1) ovan är negerat. Båda beläggen indikerar att det finns vissa restriktioner på hur *duktig* i denna betydelse kan konstrueras och användas. Det förefaller som *duktig* antingen måste stå i ett givet, känt, och mer eller mindre direkt motsatsförhållande till sjukdom, som i belägget från 1875, eller så måste det stå i en negerad sats, som i talspråksbelägget från 2001.

Mina tre informanter fick ta ställning till nedanstående konstruktioner med *duktig* i betydelsen ’frisk, kry’.

- (3) ?Du vet att jag är duktig.
(4) *Jag känner mig duktig.

Den äldsta informanten bedömde (3) som onaturligt och (4) som omöjligt i betydelsen ’frisk, kry’ (Björkman 2001). Anledningen till att hon bedömer dem så är förmodligen att meningarna inte är negerade och inte implicerar sjukdom. Även andra medelålders eller äldre personer som är födda och har bott i Skåne hela sitt liv bekräftar att konstruktionerna i (3)–(4) inte är möjliga i den aktualiserade betydelsen. En jämförelse mellan rikssvenska och skånska visar således att det är idiomatiskt rikssvenska att säga: *Jag är fullt/helt frisk*, men oidiomatiskt att på skånska säga: **Jag är fullt/helt duktig*. Det verkar således som *duktig* i skånskt talspråk och riksspråkligt frisk konstrueras på olika sätt. Orsaken kan vara att *duktig* här betydelsemässigt närmar sig ’rörlig, handlingskraftig’, vilket inte lika självklart ligger i betydelsen frisk, där betydelsefokus snarare är på ’sunt, frånvaro av sjuk’ (jfr Kärrlander 1993:155–157).

Låt oss återvända till meningarna (3)–(4). Om de modifierades med negation eller annat lämpligt adverbial, som gör att sjukdom kan presupponeras utifrån kontexten, så kunde de äldre informanterna godkänna konstruktionerna, som i (4)–(5) nedan:

- (5) Du vet att jag *inte* är duktig. (sjukdom föreligger och det är känt av båda interaktörerna.)
(6) Jag är *inte* duktig. (= jag är inte frisk, dvs. sjuk.)
(7) Du vet att jag är duktig *nu*. (det är känt att jag tidigare var sjuk.)
(8) Jag känner mig duktig *idag*. (men igår var jag sjuk.)

Själv har jag (f. 1953) samma uppfattning om *duktig*-konstruktionens acceptans som min äldre släkting, även om jag sällan använder uttrycken aktivt. Men exemplen (5)–(8) är för båda mina döttrar födda på 1980-talet alla konstruktioner omöjliga att använda i vardaglig samspråk med jämnåriga (Byrman & Byrman 2001).

Det kan finnas flera tänkbara orsaker till att *duktig* i betydelsen 'frisk, kry' inte finns aktivt i den yngre generationens skånska talspråk. En möjlig orsak till att betydelsen är på väg att försvinna kan vara den nämnda restriktionen i konstruktion och användning som föreligger och som inte finns på adjektivet *frisk*. En annan tänkbar förklaring kan vara betydelsepåverkan från ordets övriga betydelser, t.ex. 1 i SAOB "som (i sin verksamhet) utmärker sig för (raskhet o.) skicklighet l. kunnighet, som sköter sig bra, (mycket) dugande; flink". Betydelsen här grundar sig på ett värdeomdöme som är diskurskänsligt och inte anses passande att fälla om sig själv, men väl om andra, t.ex.:

(9) Per är en duktig runolog. (*duktig* 'kunnig, skicklig')

Däremot förekommer ofta i både rikssvenskan och skånskan *duktig* i negerad sats när någon uttalar sig om sig själv:

(10) Jag är inte duktig i huvudräkning. (*duktig* 'kunnig, skicklig')

Att det förhåller sig så kan även ha påverkat användningen av *duktig* i betydelsen 'frisk, kry'. Det vill säga om vi använder ordet *duktig* om oss själva – oavsett om det betyder 'skicklig, kunnig' eller 'frisk, kry' – så måste det modifieras med ett lämpligt adverbial, i typfallet en negation. Eftersom en person som uppfattas som energisk och duktig av sin omgivning även lätt uppfattas som stolt, högfärdig, kaxig och därmed svårhanterlig (Kärrlander 1993:157) kan en icke-negerad konstruktion med *duktig*, yttrad av en sådan person, anses opassande då talaren därigenom torgför sina företräden på ett alltför direkt sätt.

I DAL:s samlingar över skånska dialekter fick jag genom en sökning i ordregistret över Skånes alla häradar också bekräftat att alla dialektuppteckningar med denna betydelse av *duktig* har de ovan beskrivna konstruktionsrestriktionerna, som framgår av följande exempel (DAL:s dialektsamlingar. Beläggen skrivs i samlingar med landsmålsalfabetet, men av praktiska skäl återges de här med s.k. grov uttalsbeteckning):

(11) *Nu e han dukti ijen.* (Nu är han duktig igen. Ö. Vemmenhög härad, Malm, 1921–24)

(12) ... *so længe* man va dokti. (... så länge man var duktig. Harjagers härad, Ingers, 1930–31)

(13) *So længe en bara faur va dukti.* (Så länge man bara får vara duktig. Torna härad, Ingers, 1944)

(14) *Næils e ænte dokti enu.* (Nils är inte duktig än. Gärds härad, Ingers, 1958)

Konstruktionerna (11)–(14) ovan har alla ett modifierande adverbial (min kursivering). Om inte dessa funnits där hade betydelsen inte klart framgått och utsagan hade löpt risken att missförstås.

Det visade sig också vid sökningen i DAL:s samlingar att *duktig* i denna betydelse är belagd i alla härader utom i fyra av de nordligaste. Detta tyder på att betydelsen är förankrad i södra och mellersta Skåne men inte i lika hög grad i norra Skåne, där den enbart finns belagd i Bjäre härad. *Duktig* i denna betydelse är okänd i småländska dialekter. Sammantaget tyder detta på att uttrycket är företrädesvis syd- och mellanskånskt.

Framtidsprognos

Adjektivet *duktig* 'frisk, kry' speglat genom tre generationer av skånska kvinnor visar att ordet i denna betydelse i nuläget är på väg att dö ut i det skånska talspråket. För Anna (f. 1912) ingår betydelse i hennes aktiva ordförråd och för mig (f. 1953) ingår det i mitt passiva ordförråd. Våren 2008 gick min moster ur tiden, och sedan dess har jag tyvärr inte hört detta uttryck användas. *Jag känner mig inte riktigt duktig* är inget Ylva (f. 1983) eller Astrid (f. 1989) skulle kunna yttra på fullt allvar men väl för att göra sig roliga över äldre generationers språkbruk – ett oortodoxt sätt att föra den halvdöda talspråkliga betydelsen av *duktig* vidare till nya generationer av talare. Om inte denna metod lyckas – vilket tiden får utvisa – är en inte alltför djärv slutsats att ordet i denna betydelse är på god väg att dö ut i skånskt talspråk.

Källor

- Björkman, A. (2001), Samtal mellan Anna Björkman och Gunilla Byrman, Skatteberga i september 2001.
- Byrman, A. (2001), Samtal mellan Astrid Byrman och Gunilla Byrman, Skatteberga i september 2001.
- Byrman, Y. (2001), Samtal mellan Ylva Byrman och Gunilla Byrman, Skatteberga i september 2001.
- Byrman, G. (2002), "Duktig – en halvdöd skånsk friskhetsmarkör?". I *Eivindarmál. Heiðursrit til Eivind Weyhe á seksti ára degi hansara 25. apríl 2002*. Føroya Fróðskaparfelag. Tórshavn 2002.
- DAL, Dialekt- och ortnamnsarkivets i Lund dialektsamlingar över ord i Skånes härader.
- Hellquist, E. (1922), *Svensk etymologisk ordbok*. Band 1. Gleerups förlag. Lund: 105.
- Kärrlander, E. (1993), *Skrabbig och skrallig, karsk och katig. En semantisk studie av svenska dialektala adjektiv avseende hälsotillstånd*. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Uppsala: 155–157.
- Ordbog over det danske Sprog*, nätupplagan, adress: <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=dygtig> (hämtad 2014-05-12).
- SAOB, *Svenska Akademiens ordbok* (2001). Uppslagsordet *duktig* i nätversionen av SAOB, adress: <http://g3.spraakdata.gu.se>

Hur tänkte Tumme? Om runstenen i Tuna gårde.

Martin Hansson

Inledning

Forskningen om runstenar började redan på 1600-talet med Johannes Bureus uppteckningar och sammanställningar av var dessa fantasieggande monument förekom och vad de representerade. Sedan dess har forskningen om runstenar fortgått. Inskrifternas och figureernas betydelse och symbolik har tolkats och diskuterats precis som runstenarnas placering i landskapet. Runstenar räknas ju som fornlämningar, men till skillnad från andra fornlämningar har runstenar egentligen aldrig varit föremål för arkeologiska undersökningar i form av utgrävningar. Kanske är detta en konsekvens av att forskningen till stora delar har varit inriktad på inskrifternas betydelse, men också ett utslag av att man inte sett det som motiverat att gräva intill en runsten. Vad skulle man hitta? Är det inte inskriften som är det intressanta? Få undersökningar har överhuvudtaget gjorts av ett *in situ* stående runstensmonument, däremot har flera undersökningar gjorts vid gotländska bildstenar (se Ljung & Thedéen 2009; Andreeff 2012).

Runstenarnas placering i landskapet är dock en nyckel till förståelsen av vad dessa monument haft för betydelse och vad man velat åstadkomma med att resa dem (jfr Zachrisson 1998, s. 165ff). Genom studiet av runstenarnas placering i landskapet får vi en bättre förståelse för det sammanhang där den språkliga texten har formulerats. Med en sådan utgångspunkt kan arkeologiska undersökningar vid ett runstensmonument faktiskt bidra med avgörande kunskap. Syftet med den här artikeln är att diskutera en runsten i Småland, Sm 42 i Tuna by vid Ryssby strax öster om Ljungby, som var föremål för en arkeologisk forskningsundersökning sommaren 2013 (Hansson & Stille 2014). Tanken är att presentera resultaten samt att diskutera en del hypoteser kring varför runstenen restes på just den här platsen.

Undersökningen var en del av projektet ”Runstenar i Tiohärad” där Per Stille är en av de drivande krafterna (Stille 2007). Hans stora kunskap om runstenar, runristare och runinskrifter är en grundpelare inom projektet, där vi på mikronivå vill studera inte bara varför runstenar restes på platser där de gjordes, utan också hur de upplevdes i landskapet. Till skillnad från många andra projekt kring runstenar så är det här projektet uttalat tvärvetenskapligt till sin karaktär och innehåller både arkeologiska, kulturgeografiska och lingvistiska analyser.

Undersökningen gjordes som ett samarbete mellan Lunds universitet, Linnéuniversitetet, Kulturparken Småland och Kronobergs Arkeologiska Förening. Medlemmar från föreningen deltog i fältarbetet och bidrog stort till resultatet, såväl genom sina grävinsat-

ser som genom att bidra till diskussioner om vikingatidens samhälle. Undersökningen finansierades via anslag från Lennart J Hägglunds Stiftelse, Berit Wallenberg stiftelse och Hallenbladiska fonden.

En runstens plats i kulturlandskapet

Runstenen i Tuna by (Sm 42) står i en öppen hagmark i anslutning till åkermark cirka femtiofem meter från Ryssbysjöns strand på dess västra sida (fig 1). Texten omtalar att den är rest över Assur som var kung Haralds skeppsman. Inskriften lyder ”tumi x risit : stin : thansi : iftir x asur : bruthur x sin x than : ar : uar : skibari :hrhls : ku I nuks : ”, i nusvensk översättning: ”*Tumme reste denna sten efter Assur, sin broder, som var skeppsman åt kung Harald*”. (Gustavsson 2008, s. 203). Vilken kung Harald som avses är oklart även om flera alternativ diskuterats (se nedan).

Fig. 1. Fornlämningssmiljön kring Tuna by, Ryssby socken. Pilen markerar läget för runstenen Sm 42, som är registrerad som RAÄ 38:1 i fornminnesregistret.

Alldeles norr och väster om runstenen finns odlad mark, medan det åt öster och söder är gräsbevuxen hagmark som idag betas. Hagmarken utgör strandzon mot sjön. Cirka trettio meter söder om runstenen ligger ett gravfält bestående av åtta högar och nittio meter söder om runstenen finns ytterligare ett gravfält bestående av tretton högar. Ytan mellan de båda gravfälten är odlad och det är möjligt att de en gång utgjort ett sammanhängande gravfält. Inga av gravarna är undersökta, men gravtypen dateras vanligen till vikingatid i regionen (Hansson 1998).

Vikingatiden är starkt representerad i Ryssby socken genom ett antal gravfält. Invid kyrkan, där det för övrigt hittats ytterligare en runsten samt två runstensfragment, (Sm

39, 40, 41) (Jansson 1978) finns ett vikingatida höggravfält, och ungefär 400 meter nord och nordväst om runstenen finns ytterligare två höggravfält med sammanlagt närmare 90 gravar. På det ena av detta undersökte Carl Wibling två högar år 1890. I den ena påträffades ett brandlager med den undre delen till en oval spännbuckla av brons, i den andra ett brandlager med brända ben, kol och aska men inga gravgåvor (SHM 8923:3). Spännbucklan daterar graven till 900-talet.

Det finns även uppgifter om att ett vikingatida skattfynd påträffats i Tuna by. I samband med att arkeologen Nils Gustaf Bruzelius 1855 undersökte två högar på gravfältet vid Ryssby kyrka gjorde han även noteringar om att man påträffat mynt i Tuna by. Enligt Bruzelius sade befolkningen att det tidigare legat en köping eller stad på Tunas ägor och att man vid plöjning ska ha påträffat stenlagda gator och gamla silvermynt. En gammal kvinna skulle några år tidigare ha påträffat 12 silvermynt av vilka bara ett tillvaratagits, ett mynt som enligt Bruzelius var ett engelskt mynt präglat under tidigt 1000-tal under Knut den store (Knutsson 1995). Från Ryssby socken är för övrigt ytterligare ett skattfynd känt, från Östraby strax nordost om kyrkbyn Ryssby. Här hittades vid dikesgrävning 1858 ett skattfynd på ca 330 g silver, bestående av 131 mynt (54 danska, 71 tyska, 6 engelska) samt bitsilver. De yngsta mynten är präglade kring 1050-1060 varför skatten bör ha lagts ned kort därefter (G Larsson 1978, s. 13).

Ortnamnet Tuna är intressant i sammanhanget. Tuna har av ortnamnsforskare antagits haft betydelsen ”gård”, ”inhägnad” eller kanske ”tomt”, men frågan är vad det varit för typ av gård. I Mälardalen har flera forskare kopplat samman –tuna orter med centralplatser under järnålder och tidig medeltid med varierande framgång (jfr Holmberg 1969, Olsson 1976, Hyenstrand 1982). I det skriftliga källmaterialet omnämns Tuna i Ryssby socken dock förhållandevis sent. Första gången är år 1400, då Birger Trolle d.ä. fick två gårdar i byn av sin halvbror, riddaren Erik Nilsson (bjälke). Gårdarna var Eriks arv från fadern, riddaren Nils Dannes vilken bodde i Böksholm i Drev socken norr om Växjö, där han av allt att döma hade en befäst sätesgård (Holmberg 1969, s. 240; Hansson 2001, s. 159f, 335 anf litt). Under 1400-talet fanns minst sex gårdar i Tuna by som ägdes av olika frälsemän, ingen av dem förefaller dock ha haft sin sätesgård i byn. I 1500-talets jordeböcker hade Tuna by sju gårdar, sex som ägdes av frälsemän och en som brukades av en kyrkolandbo, Lunnegården. Utsädesuppgifterna kring 1560 visar att byns gårdar var olika stora (Holmberg 1969, s. 240f). Enligt fornlämningsbilden existerade Tuna som bebyggelse redan under vikingatiden och de många gravfälten tyder på att byn redan då bör ha bestått av flera gårdar.

Kartornas vittnesbörd

I de äldsta kartorna över Tuna framträder en by med sju gårdar. Skeda, söder om Tuna by var ett eget hemman men hade sina ägor samfällt med byn enligt storskifteskartan från 1801-02. Byns övriga gårdar låg med ett undantag samlade på rad i två grupper längs den nord-sydliga landsvägen genom byn. Undantaget var Lunnegården som låg ensamt

en bit norr om de övriga gårdarna. I samband med undersökningen gjordes en analys av det äldsta historiska kartmaterialet över Tuna by. Denna gjordes av kulturgeograf, fil. dr. Ådel Vestbö-Franzén vid Jönköpings läns museum. Tanken med att analysera ett historiskt kartmaterial är att detta ska kunna avslöja spår av äldre strukturer i landskapet från tider före kartornas tillkomst (jfr Tollin 1991).

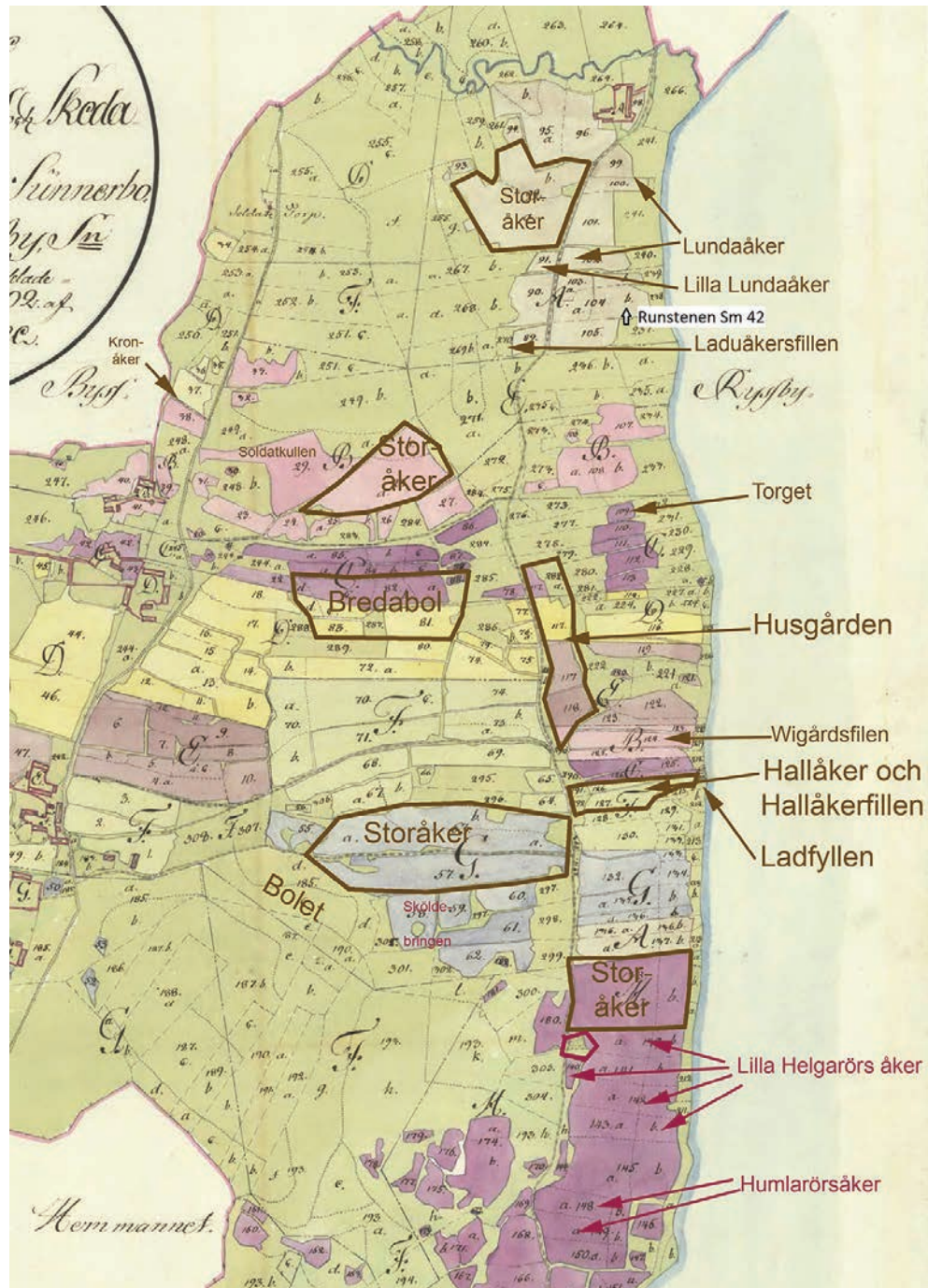

Fig. 2 Utdrag ur 1801 års storskifteskarta över Tuna by med bebyggelseindikerande ägonamn markerade. Runstenens läge markerat i norra delen av byområdet. De dåvarande gårdarna syns i kartans vänstra del, förutom Lunnegård som ligger ensamt längst i norr. Kartanalys av Aadel Vestbö-Franzén, Jönköpings läns museum. Fri skala.

Den äldsta historiska kartan över Tuna by är en geometrisk avmätning från 1703 över Tuna Bengtsgård (F59-55:1). Här syns byns tomter, åker och äng översiktligt, men runstenen är inte markerad. Det är den inte heller på den mer detaljerade storskifteskartan från 1801-02 (F59-55:3). Här ligger gårdarna i Tuna by i sitt nuvarande läge längs med vägen i kanten av inägomarken, vars åker och äng sträcker sig ner mot sjön i öster. Inägan delas i en västlig och en östlig del av en väg som löper i nordsydlig riktning genom byns marker. Det finns dock ingen bebyggelse längs denna väg på kartan.

I kartan från 1801 kallas åkrarna närmast runstenen för *Runnåker*. Detta kan möjligen anspela på runstenen, men förleden runn- skulle också kunna syfta till en rönndominerad trädvegetation i anslutning till åkern. Men det förefaller som om runn-förleden här skall knytas till runstenen. Lantmätaren använder begreppet fil eller fill för små ängsstycken mellan åkerytor, det som på andra ställen kallas ren. Ett sådant litet ängsstycke ligger strax norr om runstenen och betecknas som *Runnesfilen*. Ägan där runstenen står betecknas som *Stenfillen* och används som äng. På kartan brukas marken norr och väster om runstenen som åker 1801–02, precis som idag. Däremot var området söder om runstenen ängsmark (Fig 2). Möjligen ska ordet ”sten” i marknamnet referera till själva runstenen eftersom topografin i närområdet är förhållandevis stenfri och marken sandig.

Kartan från 1801 är lämpligast att använda vid en retrospektiv studie av Tuna. Den visar att runstenen är belägen ganska långt från Tuna bys bytomt och norr om byns centrala åkermark. Den nordligaste av gårdarna, Lunnegården var skild från resten av byn och hade sin åker och äng samlad strax söder om gårdsbebyggelsen och den å som löper ut i Ryssbysjön. Norr om ån fortsätter Tunas ägor i form av ängar upp mot utmarksområdet där Ryssby och Tuna byar möter. I detta område finns ett yngre järnåldersgravfält med 80 högar. En analys av ägouppehålningen av åker och äng antyder att Lunnegården inte är infogat i samma primära tegstruktur som resten av byn. Gårdens sydligaste åkertegar ligger inom ett område som troligen är sekundärt uppdelat. I detta område återfinns även runstenen.

Från Ryssby leder två vägar söderut. Vägskälet där vägarna skiljs åt är beläget strax norr om gravfältet norr om Lunnegården. En av vägarna går i västlig riktning genom Tunas bytomt (motsvarande dagens väg genom byn), den andra passerar gravfältet på östra sidan, fortsätter ner förbi Lunnegården och följer sjön ca 150–200 meter från stranden. Även mellan denna väg och runstenen är det 100 meter. Detta förefaller vara den äldsta vägen genom byns marker.

Med jämna mellanrum finns en *Storåker* eller ett *Bredabol* längs med denna väg. Detta är troligen ”hemåkrar” till ett antal gårdar vars tomter bör ha funnits där åkrarna *Husgården* ligger. Husgården utgör ett oerhört starkt belägg för en tidigare bytomt. Tolkningen är något oklar, ägan kallas ibland *Husgården*, ibland *Hedsgården*, men bebyggelseindikerande är namnen hur som helst, där hus- är mest pregnant. Ytterligare namnindikationer på försvunna bebyggelse är *Hallåker* och *Hallåkersfillen*, *Torget* och *Wigårdsfilen*.

En indikation att man är ett äldre gårdsläge på spåren är att leta efter *bol*, både som för- och efterled. Bolet var den mest högvakastande ängen och låg oftast helt nära gården. Bol-namn utslängda i ägorna indikerar således ett övergivet bebyggelseläge. Bol kan också betyda gårdstomt. I Tuna finns diverse bol, men de ligger mestadels intill de nuvarande gårdarna och hör således till dem, men just *Bredabol* och *Bolet* vid Storåkern kan vara indikationer på ett äldre bebyggelseläge.

Mycket talar således för att bebyggelsen i Tuna by omstrukturerats, oklart när. Ett äldre byläge kan anas i anslutning till den östra vägen genom bymarken, vilket innebär att byn ursprungligen legat både betydligt närmare sjön och närmare runstenen. Ska detta kopplas till traditionerna om att det tidigare ska ha legat en köping eller stad på Tunas ägor, vilket Bruzelius berättar om?

Däremot finns i kartmaterialet inga indikationer på ett gårdsläge invid runstenen. Det ska även noteras att runstenen står på Lunnegårdens marker, men en bra bit söder om det äldsta i kartorna identifierbara gårdsläget. Att Lunnegårdens åker och äng inte fullt ingår i byns tegskifte antyder att denna gård ursprungligen kan ha haft en särskild ställning i byn. Det är också möjligt att runstenen ska kopplas till denna gård, men samtidigt antyder kartan att det skett en total omorganisation av bebyggelselägena i Tuna. När detta skett är oklart, men det måste ha skett före 1703.

En annan intressant karta i sammanhanget är en storskifteskarta från 1778 över den samfällt ägda skogen, en s.k. *skogelagskarta*, till enheterna Tuna, Väraboda, Stora och Lilla Boaryd, Tranhult, Ottersnäs och Skeda (07-rys-112). Clas Tollin har för Smålands del diskuterat den samfällt ägda skogen och skogelagen och menar att de enheter som ingått i ett skogelag kan ha haft ett gemensamt ursprung. En av enheterna i skogelaget antas ha varit den ursprungliga bebyggelseenheten och de andra enheterna i skogelaget avgärda enheter till denna. Ursprungsenheten bör ha varit större och äldre än de andra. Skogelaget skulle således vara en rest av ett äldre ägoområde med rötter i tidig medeltid, där ursprungsenheten ofta har vikingatida gravfält, något som omgivande enheter saknar. Ofta nämns även ursprungsenheten först av de uppräknade enheterna i skogelaget (Tollin 1999, s. 65f, 70).

I det aktuella fallet förefaller Tollins antaganden korrekta. Tuna by är den enhet som nämns först av de uppräknade enheterna på kartan, det är den klart största enheten och den enhet som har flera vikingatida gravfält, medan övriga ingående enheter saknar gravfält av yngre järnålderskaraktär. Undantaget är en osäker hög i Boaryd som möjligen kan vara en rest av ett bortodlat gravfält.

I 1538-44 års jordeböcker bestod Tuna av sju gårdar, medan Väraboda, Boaryd, Ottersnäs och Skeda var ensamgårdar. I Tranhult fanns två gårdar, en av dessa låg dock öde (L-O Larsson 1978, s. 65f). Även när man tittar på ortnamnen kan man se att övriga ingående enheter har namn av yngre karaktär, medan Tuna och kanske möjligen även Skeda kan vara namn av förhistorisk karaktär. Den bild som framträder av skogelagskartan är således att Tuna ursprungligen kontrollerat ett stort område, på vars marker ett

Fig 3. Runstenen Sm 42.
I bakgrunden skymtar
Ryssbysjön.

flertal enheter etablerats. Hypotetiskt sker denna kolonisation under tidig medeltid. Rent geografiskt ligger Tuna i det nordöstra hörnet av skogelaget, på den sandiga och lättodlade jorden invid Ryssbysjön, medan de sekundära enheterna etablerats i områdena söder och väster om Tuna.

Runstenen

Runstenen är första gången omnämnd i ett Rannsaktionsprotokoll från 1667, ”Runesteen finns i Tuna gjerde”. Även Liljegren (1833, s. 139) anger platsen som Tuna gärde, vid sjön. Runstenen är väl beskriven hos Kinander (1935, s. 130ff) och Helmer Gustavsson har nyligen bekräftat läsningen (Gustavsson 2008, s. 202). I de äldre beskrivningar som finns av runstenen finns inga indikationer på att den någonsin flyttats, vilket var anledningen till varför vi valde att undersöka just denna runsten.

Stenen, av rödaktig, medelkornig gnejs, är cirka två meter hög över markytan (fig. 3). Bredsidorna är ganska ojämna, knappt en meter breda, medan smalsidorna är mellan 20

Fig.4. Per Stille dokumenterar runstenens textsida. Runt stenen syns den omgivande stenpackningen. Foto från söder, Martin Hansson.

till 40 centimeter breda. Trots det är det bara på den ena smalsidan som texten återfinns. Att på det här sättet ha texten enbart på ena smalsidan är något som gör stenen förhållandevis ovanlig. Texten finns på den smalsida som vänder sig åt väster. Denna sida är i princip helt är täckt av texten. Runinskriften består av två rader med runor som är cirka 11-15 centimeter stora. I slingans övre del är runorna något mindre, mellan 7-10 centimeter stora, kanske på grund av att ristaren fick ont om utrymme. Över runraderna finns ett inristat kors som är cirka 20x12 centimeter stort.

Runt runstenen finns en stenpackning. Denna framträdde redan innan grästorven lyftes bort och ursprungligen har den antagligen varit väl synlig runt runstenen. Den bör ses som en del av själva monumentet. Stenpackningen bestod av två distinkta lager av sten. Överst fanns en del löst liggande sten som förefaller ha hamnat runt runstenen i relativ sen tid, kanske i samband med röjnings-/odlingsaktiviteter på platsen, därunder framkom ytterligare sten som låg i en krans runt runstenen. Att döma av stenpackningens ytliga utbredning stod runstenen i en cirka 1,20 x 0,8 meter stor grop som fyllts med sand och större stenar som packats runt runstenen när denna restes.

Genom att gräva på runstenens västra sida (textsidan) bekräftades denna tolkning (fig 4). Det gick att fastställa att nederkanten av runstenen står cirka 0,75 meter under markytan (räknat från nedersta begränsningslinjen på runinskriften). Sammanlagt är alltså runstenen ca 2,75 meter hög räknat från topp till botten. Nedgrävningens kant till gropen var bortsett från stenfyllningen svår att iakta varför nedgrävningen sannolikt

dels är av hög ålder, dels är igenfylld med samma sand som först grävdes upp. Stenfyllningen i nedgrävningen var dock mycket tydlig eftersom de kringliggande lagren var helt stenfria. Att nedgrävningskanten till gropan var svår att se samt det förhållande att vi inte hittade några ”moderna” föremål i gropfyllningen, gör att allt talar för att runstenen faktiskt står på den plats där den en gång restes. När Tumme för tusen år sedan bestämde sig för att resa runstenen så var det meningen att den skulle stå som den står idag, med texten på smalsidan synlig från väster och med sjön i bakgrunden.

Runinskriftens läsning är tämligen säker, däremot är det oklart vad termen *skeppare/skeppsman* kan innebära och vem kung Harald var. För att avgöra det måste man försöka datera runstenen. Idag menar man att den här typen av oornrade stenar ska dateras till tidigt tiohundratals c. 980–1015 (Gräslund 2002, s. 147; 2006, s. 126). Likartade runstenar som talar om Englandsfärder, brukar sättas i samband med tiden för vikingarnas våg av stora angrepp på England som startar 990 och avslutas med den danske kungen Knut den stores stora gäld 1018. Den Harald som omtalas på stenen är därför troligen den danske kungen Harald Svensson som regerade åren 1014–1018, då han efter sin död efterträddes av brodern Knut (den Store). Man kan kanske inte helt utesluta att den Harald det handlar om skulle vara Harald Gormsson, också känd som Harald Blåtand och farfar till Harald Svensson. Harald Gormsson reste den magnifika runstenen i Jelling på Jylland, där han förklarar att det var han som enade danerna och gjorde dem kristna. Men den kung Harald som omtalas kan ju också vara en person som antagit kunganamn utan att lämna spår i källorna. Är det Harald Svensson som avses kan runstenen tidigast vara rest 1014. Möjligen är det så att runstenen rests under dennes regeringstid eller relativt kort efter hans död (Gustavsson 2008, s. 202; Stille 2008, s. 74). När det gäller en titel som *skeppsman/skeppare* är dess exakta betydelse oklar. En del forskare har menat att det avser en person som var befälhavare på ledungsskeppen, en verklig högstatusposition i det vikingatida samhället. Andra menar att den istället avser personer som var besättningsmän på ledungsskeppen (Randsborg 1980, s. 34; Sawyer, 2002, s. 70; Gustavsson 2008, s. 202).

En intressant detalj som framkom vid undersökningen kan ha samband med själva resandet av runstenen. Strax sydväst om runstenen framkom ett stolphål kantat med stenar cirka 0,4 meter under markytan. Det var grävt igenom det neolitiska kulturlager som fanns på platsen, men inte så djupt så att det gick ned i den sterila sanden. Sammantaget antyder detta att stolphålet inte tillhör den neolitiska bebyggelsen utan ett yngre skede. Möjligen har här stått en stolpe som använts i samband med själva resandet av runstenen. Hur det praktiska resandet av runstenar gått till vet vi egentligen inget om. Möjligen har vi här en ledtråd till att det förekommit någon form av lyftanordning.

Gemensamt för den moderna forskningen kring runstenar är synen på runstenar som metaforer för andra förhållanden i samhället. Sedan 1980-talet har arkeologer använt runstenar för tolkningar av sociala sammanhang, där exempelvis analyser av olika titlar, som *“thegn”* och *“drengr”* varit i fokus (Randsborg 1980; Christophersen 1982). Användningen av runstenar i ett socialt sammanhang och som bakgrund till medeltida förhål-

landen har varit vanligt inom forskningen (Riddersporre 1989; Anglert 1995; Hansson 2001). Bakom dessa tolkningar ligger synen att runstenarna restes av samhällets överklass, storbönder och lokala hövdingafamiljer. Det var dessa som hade råd att bekosta uppförandet av monumenten. Orsaken till runstensresandet var sannolikt flerfaldig, bl. a. omtalas många gånger arvsförhållanden, men gemensamt för alla runstenar är att de också fungerat som statusmarkörer och använts för att manifesteras gamla eller nya sociala förhållanden. Mot denna bakgrund och de resultat som undersökningen gav kan man nu börja fundera över hur runstensens vikingatida mikrotopografi gestaltat sig i detalj i Tuna. Även om mycket fortfarande är oklart går det att börja skissa på det sammanhang i vilket runstenen en gång restes och skapa ett antal hypoteser som kan vara utgångspunkt i det fortsatta arbetet.

Runstenen, gravarna och vägen

Man kan med största säkerhet anta att runstenen står orubbad på sin ursprungliga plats. Generellt menar Torun Zachrisson utifrån sin studie av runstenar i Uppland att runstenar antingen restes i samband med att något skapades, man gjorde bro, vad, tingsplats o dyl. och reste samtidigt runsten, eller så restes stenen på redan etablerade platser i landskapet (Zachrisson 1998, s. 168). Det senare var fallet med runstenen i Tuna. Den restes i anslutning till, men en bit ifrån, ett gravfält som fanns på platsen. Även om ingen av gravarna i anslutning till runstenen är undersökt, är gravfältet med högar i regionen alltid daterade till yngre järnålder i de fall de är undersökta (Hansson 1998). Därför har förfädernas gravar funnits på platsen när man i början av tiohundratalet bestämde sig för att resa runstenen här. Men runstenen ställdes inte alldeles invid gravarna utan en bit bort. Kanske beror avståndet till gravarna på att stenen är kristen, medan förfäderna i gravarna sågs som hedningar. Däremot har runstenen inte rests i anslutning till en vikingatida bebyggelse. Undersökningen visade att det inte funnits någon sådan inom de närmsta 50-80 metrarna väster och norr om runstenen (i söder fanns gravfältet, i öster sjön). Det fanns inte heller spår efter några ritualer som genomförts vid runstenen. Det gick inte heller att belägga förekomst av någon väg i området omedelbart väster om runstenen. Rester efter en sådan kan dock ha odlats bort för länge sedan, och den sandiga markens beskaffenhet gör att någon direkt vägbeläggning inte var nödvändig.

Den närmsta väg som gick förbi runstenen fanns att döma av 1801 års karta cirka 100 meter längre västerut. På det avståndet går det inte att urskilja att det fanns runor på den resta stenen invid gravfältet. För en förbipasserande på den vägen framstod runstenen då snarast som en "vanlig" rest sten, en typ av gravform som användes under järnålder i regionen (Hansson 1998). Detta intryck måste ha förstärkts av att man samtidigt har sett de runda gravhögarna strax söder om runstenen. För att uppfatta att här stod en runsten måste man komma närmre. Detsamma gäller även om det funnits en vinterväg över Ryssbysjöns is (jfr Larsson 1999, s. 102). Även då har runstenen framstått som en "vanlig" rest sten, kanske ännu mer, eftersom texten inte varit synlig från sjösidan. Att texten vänder sig åt väster visar att den var tänkt att ses från detta håll.

Det kan ju inte uteslutas att en vikingatida föregångare till vägen på 1801 års karta gick invid runstenen, inte minst med tanke på att byn verkar ha omstrukturerats mycket grundligt, vilket kan ha förändrat vägnätet. Samtidigt, den väg som i så fall närmast passerat runstenen har antagligen haft karaktären av lokalväg. Vägen har gått längs sjön till Ske-da och vidare söderut. Att rekonstruera vikingatidens vägnät är dock inte helt enkelt (jfr. Brink 2002, s. 104). Utdikningar, sjösänkningar och andra ingrepp i landskapet gör att detta idag ser helt annorlunda ut jämfört med för tusen år sedan. Det enklaste sättet att få en överblick över ett äldre vägnät är att använda de häradskartor som utarbetades under 1600-talets mitt och andra hälft. Kartorna är inbördes lite olika, men markerar dåtidens viktigaste större vägar mellan kyrkor, byar och tingsplatser. Ofta har lantmätarna karterat vägarna på skilda sätt så att vissa vägar framstår som viktigare än andra. Eftersom en hel del av dessa äldre vägsträckningar fortfarande kan återfinnas i landskapet, och dessa vägar ofta kantas av fornlämningar från både brons- och järnålder, kan man utgå ifrån att många av de vägar som karterats på häradskartorna faktiskt kan gå tillbaka till vikingatid, om inte ännu äldre perioder.

På 1685 års häradskarta över Sunnerbo, där Tuna ligger, finns två sorters vägar markerade, dels dubbelsträckade vägar som förefaller ha varit huvudvägar, dels enkelsträckade vägar som mer har karaktär av lokalväg mellan enskilda byar. Dessutom måste det ha det funnits vägar av ännu lägre dignitet som inte är markerade på kartan, eftersom det saknas vägar fram till en hel del bebyggelseenheter. Vägen genom Tuna är enkelsträckad på kartan (och går inte intill sjön utan i sitt sentida läge enligt 1801 års karta, en bit väster om sjön), medan en dubbelstreckad huvudväg passerade Ryssby och fortsatte västerut mot Tutaryd. De här två vägarna delade sig vid en bro över det vattendrag som rinner ut i Ryssbysjön norr om Lunnegård (fig. 5). Själva vägskälet låg väster om Lunnegård och en bit norr om bytomten i Tuna. Någon huvudväg av ”högsta klass” har således antagligen inte passerat runstenen. Hade man velat att ”alla” förbipasserande skulle se den, skulle man ställt runstenen i ett mer offentligt läge vid bron istället. Nu framstår runstenen närmast som en intern angelägenhet för byn. Kanske kan man säga att den vänder sig inåt mot det egna lokalsamhället, snarare än att den kommunicerar utåt.

Runstenen och bebyggelsen

Runstensens förhållande till gårdarna i byn är problematisk att diskutera eftersom kartan från 1801 antyder att bebyggelsen omstrukturerats. Vi vet att kartans bebyggelselägen inte avspeglar en äldre situation. Men mycket tyder ändå på att runstenen ska kopplas till Lunnegård i norr. Att större delen av denna gårds ägor inte ingår i byns gemensamma tegskifte antyder att den alltid legat för sig själv, närmast i en form av hemägoblock, vilket skulle kunna indikera att gården har fungerat separerad för den övriga byn. Detta skulle hypotetiskt kunna indikera en ursprunglig storgård i byn (jfr, Widgren 1997, s. 54; Hansson 2001, s. 154ff; Tollin 2010, s. 132). Runstenen, vars existens i byn talar för att det verkligen funnits en storgård, verkar ha stått i södra delen av denna gårds

ägor. Kanske har den till och med markerat gränsen för gårdens ägor mot övriga byn (jfr Zachrisson 1998, s. 194). Sammantaget antyder det att runstenen ska ses som en intern maktdemonstration, där Tumme och hans familj genom stenen markerade sin överhöghet i lokalsamhället. Är stenen rest för att avgöra en intern maktkamp i byn, eller för att markera att byns ledande familj nu kristnats (korset) och har kontakter med kung Harald? Att samtiden visste vilken Harald som avsågs kan vi nog utgå ifrån.

Fig 5. Utdrag ur häradskartan över Sunnerbo från 1685. Runstenens ungefärliga läge är markerat med en svart pil. Av kartan framgår hur huvudvägen från Ryssby viker av västerut efter passagen av den lilla ån strax nordväst om Lunnegård, medan lokalvägen söderut fortsätter genom Tunas bytomt. Lunnegård och runstenens avskilda läge vid strandkanten framgår tydligt.

Men man kan även fundera ytterligare kring runstenens plats i landskapet. Som Anders Andrén har visat fanns det en tanke bakom utformningen av runslingan och dess tillhörande ornament, kompositionen av text och bild har haft betydelse och kan tolkas kontextuellt (Andrén 2000). På runstenen i Tuna finns bortsett från det kristna korset

inga bilder så här kan just den diskussionen inte föras. Däremot kan man fundera på om det fanns någon särskild tanke bakom stenens placering, textens innehåll och annat som är synligt medan man läser texten. Fanns det en medveten tanke bakom det faktum att man under läsningen av texten, som berättar om Assur, kung Haralds skeppare, samtidigt ser sjön och vattnet i bakgrunden? Har detta använts för att ytterligare understryka textens innehåll och vikten av Assurs tjänst hos kung Harald?

Slutord

Genom att på det här sättet i detalj undersöka hur runstenar placerats i landskapet ges en möjlighet att diskutera vad som låg bakom att de just står på de platser där det står. En del av det som presenterats ovan om runstenen i Tuna är hypoteser, men genom att studera alla de 39 runstenar i Tiohärad vars ursprungliga placering är känd finns möjlighet att testa en del av dessa. Inte minst är det intressant att se hur runstenarna förhåller sig till vägar av olika dignitet. En del stenar förefaller ha stått i offentliga lägen, medan andra restes mer avskilt. När det gäller stenen i Tuna har kunskapen ökat och vi har kunnat formulera en del hypoteser och tolkningar. Bröderna Assur och Tumme bodde antagligen på storgården i den norra delen Tuna. Även om det inte uttryckligen står att Assur är död är runstenen ändå ett minnesmonument över honom, varför vi kan anta att Tumme reste stenen för att markera att det nu var han som tagit arv av Assur. Genom att resa stenen invid gravarna, på gränsen mot de andra gårdarna gjorde Tumme en tydlig markering av sin position i byn, bland annat genom att anknyta till förfäderna. Omnämmandet av kung Harald bidrog ytterligare till att visa vilka kontakter familjen hade. Läget på byns ägor nere vid sjön långt från allfartsvägen tyder samtidigt på att det var ett internt budskap som skulle förmedlas, annars skulle sannolikt läget vid bron vid den större vägen valts. Men samtidigt återstår en mängd frågor, inte minst – hur kunde en landkrabba från Tuna by i Smålands inland bli skeppsman hos kung Harald?

Tack till Ingrid Gustin för värdefulla synpunkter på texten, samt till Ådel Vestbö-Franzen för hennes arbete med de historiska kartorna.

Referenser

- Andreeff, Alexander, (2012), Arkeologiska utgrävningar av bildstensplatser. *Gotländskt arkiv*. s. 129-144.
- Andrén, Anders, (2000), Re-reading Embodied Texts – an Interpretation of Rune-stones. *Current Swedish Archaeology* vol. 8. s. 7-32.
- Anglert, Mats, (1995), *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.
- Brink, Stefan, (2002). Runstenar och gamla vägar i norra Småland. Om runstenar i Jönköpings län. (red. Agertz, J. och Varenius, L.) *Småländska kulturbilder 2002*. Jönköping: Jönköpings läns museum. s. 101-118.

- Christophersen, Axel, (1982), Drengs, Thegns, Landmen and Kings. Some Aspects on the Forms of Social Relations in Viking Society during the Transition to Historic Times. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1981-82*. s. 115-134.
- Gräslund, Ann-Sofie, (2002), De senvikingatida runstenarna i Jönköpings län – deras ornamentik och datering. Om runstenar i Jönköpings län. (red. Agertz, J. och Varenius, L.) *Småländska kulturbilder 2002*. Jönköping: Jönköpings läns museum. s. 139–154.
- Gräslund, Ann-Sofie, (2006), Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. *Runes and their Secrets. Studies in runology*. Copenhagen. s. 117–140.
- Gustavsson, Helmer, (2008), Katalog över runinskrifter i Kronobergs län. *Runor i Kronobergs län. Kronobergsboken*. Red M Hansson & P Stille. s. 113-227.
- Hansson, Martin, (1998), Graves, Grave-Fields and Burial Customs – Variation as Theme. A discussion of Late Iron Age Grave-Fields in the Inland of Småland. *Lund Archaeological Review* 4, s. 49-66.
- Hansson, Martin, (2001), *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund studies in medieval archeology 25. Almqvist & Wiksell International: Stockholm.
- Hansson, Martin, & Stille, Per, (2014), *Runstenen i Tuna, Sm 42. Arkeologisk forskningsundersökning 2013*. Rapporter från Institutionen för arkeologi och antikens historia. Nr 11.
- Holmberg, Karl Axel, (1969), *De svenska Tuna-namnen*. Uppsala.
- Hyenstrand, Åke, (1982), Om Tuna-problemet och den territoriella indelningen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1982 nr 4. s. 83-88.
- Jansson, Sven B F, (1978), Ryssby sockens runstenar. *En bok om Ryssby i Sunnerbo Kronobergs län utgiven av Bertil Bexell*. Växjö. s. 99–106.
- Kinander, Ragnar, (1935) *Smålands runinskrifter. Sveriges runinskrifter. Fjärde bandet, första häftet. Kronobergs län*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Knutsson, Christer, (1995), Tunamynten – ett okänt myntfynd från vikingatid. *Sunnebokrönikan del I. Från äldsta tider till omkring 1600*. Red M Eriksson, P-O Marke, O Rendell. Ljungby. s. 45.
- Larsson, Gunvor, (1978), *Vikingatida depåfynd i Småland*. C-uppsats i arkeologi vid Lunds universitet. Stencil.
- Larsson, Lars-Olof, (1978), Tusen år i Ryssby. En finnvedssocken från vikingatid till 1800-tal. I *En bok om Ryssby i Sunnerbo, Kronobergs län*. Red B Bexell. Växjö. s. 7-98.
- Larsson, Lars-Olof, (1999), Land och län under kristendomens millenium. I *Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv*. Red. L. Johansson. *Kronobergsboken 1999-2000*. s. 61-274.
- Liljegren, Johan Gustaf. (1833), *Run-urkunder*. Stockholm.
- Ljung, Cecilia, & Thedéen, Susanne, (2009), *Ritualer vid runstenar? En arkeologisk undersökning invid Ängbystenen i Bromma*. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Stockholms universitet. Rapport.
- Olsson, Ingmar, (1976), Tuna-namnen i Sverige – forskningsläget. *Fornvännen* 71. s. 72-81.
- Randsborg, Klaus, (1980), *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State*. London.

- Rannsakingar efter antikviteter. Band 3, Öland Småland, Blekinge, Halland, Skåne, utgivet av N-G Stahre.* 1992. Stockholm.
- Riddersporre, Mats, (1989), Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid* red Andersson H & Anglert M. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm. s. 134-144.
- Sawyer, B. (2002). Runstenar och förmedeltida arvsförhållanden. Om runstenar i Jönköpings län. (red. Agertz, J. och Varenius, L.) *Småländska kulturbilder 2002*. Jönköping: Jönköpings läns museum. s. 55-78.
- Stille, Per, (2007), Runstenarnas plats i det mentala och sociala landskapet i tiohundralets Tiohärad. En skiss till ett forskningsprojekt. *Urminne – tidskrift för arkeologi för sydöstra Sverige.* 2007/6. s. 51-55
- Stille, Per, (2008), ”Runstenar och runresare i Småland.” *Runor i Kronobergs län. Kronobergsboken.* Red M Hansson & P Stille. s. 72-84
- Tollin, Clas, (1991), *Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården.* Riksantikvarieämbetet.
- Tollin, Clas, (1999), *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid.* Meddelande nr 101. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Tollin, Clas, (2010), *Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland. En rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klostets grundande.* SLU Rapport 167. Uppsala.
- Widgren, Mats, (1997), *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300-1750.* Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 60.
- Zachrisson, Torun, (1998), *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland.* Stockholm Studies in Archaeology 15.

Kartmaterial

- F59-55:3 Tuna 1-7, Storskifte på inägor, 1801. Karl Johan Lagerbjelke.
- F59-55:1 Tuna 1-7. Geometrisk avmätning 1703. Peter Hamnel.
- F59-55:2 Tuna 1-7. Storskifte, Tuna skogelag 1778. Lars Elmqvist.
- 07-rys-112 Storskifte, Tuna skogelag 1778. Lars Elmqvist.

Från Forneby till Gamla Uppsala – några nyheter om runristaren Erik

Magnus Källström

I Per Stilles avhandling *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland* (1999) spelar runristaren Erik en viktig roll. Han tillhör tillsammans med Balle, Livsten och Tidkume de mest produktiva runristarna i denna del av Uppland och har enligt Stilles bedömning utfört sammanlagt 20 i dag kända ristningar, varav inte mindre än 18 finns inom det aktuella området.¹ Till skillnad mot de övriga tre verkar han dock inte ha velat skylta med sitt namn. Endast en av stenarna – U 1165 Rotbrunna i Härnevi socken – är signerad och då märkligt nog i lönnskrift.

Trots att Eriks produktion är ganska stor tillhör han inte de mer namnkunniga bland de uppländska runristarna. En anledning är säkert att hans ristningar är mycket homogena och att texterna är enkla och relativt korta. Ristningarna har alltid samma uppläggning: en enkel slinga som nedtill hålls ihop av en palmettförsedd bandknut. Rundjurets huvud är genomgående avbildat i fågelperspektiv och mycket snarlika kors återkommer i ristning efter ristning. De senare har alltid en smalare fot, som utgår från bandknuten. Erik har också flera karakteristiska runformer som t.ex. den smala s-runan och en ovanligt konsekvent ortografi. Att avgöra vilka ristningar som skall attribueras till denne ristare är därför inte särskilt komplicerat och de flesta av dem sammanfördes redan av Erik Brate i *Svenska runristare* (1925).² Trots detta har Stille i sin avhandling lyckats utöka samlingen, bl.a. genom att i en fotnot peka på att runstenen Vs 30 vid Forneby i Möklinta socken i Västmanland (fig. 1) måste vara

Fig. 1. Runstenen Vs 30 från Forneby, Möklinta socken, Västmanland. Foto Nils Lagergren (ATA).

1 Stille 1999, s. 204

2 Brate 1925, s. 63 ff. – En översiktlig genomgång av Eriks ristningar finns även hos Quak 2003, som dock inte har tagit hänsyn till Stilles arbete.

utförd av just denne ristare.³ Stille ger inga argument för sin attribution mer än att stenen uppvisar likheter med Eriks ristningar, men det råder ingen tvekan om att han har rätt.

Egentligen borde inte utgångspunkten för en attribuering vara särskilt gynnsam i detta fall, eftersom Fornebysten utgörs av ett fragment med endast ett brottstycke av texten: **...-rfastr + raist...** [*Po*]rfastr ræist[i]... »Torfast reste ...». Tittar man närmare på inskriften noterar man dock flera för Erik typiska runformer. Runan **a** har exem-

Fig. 2. Runstenen U 1156 från Hjalteberga i Simtuna socken, Uppland. Efter *Upplands runinskrifter*.

pelvis bara bistav till vänster om huvudstaven och den första av **s**-runorna är mycket smal och har dessutom en för Erik mycket karakteristisk bakvänd form med sluttande mellanled.⁴ Skiljetecknet är korsformigt (+), något som är mycket vanligt i Eriks ristningar. Det som kan sägas om ortografin talar inte heller emot den föreslagna attribueringen. Diftongen /æi/ återges med **ai**, vilket är det vanliga hos Erik.⁵ Den defekta runan i början av inskriften har troligen varit **u**, vilket betyder att förleden i namnet bör ha haft formen **þur**. Erik använder alltid **u** för att beteckna /o(:)/, medan **o**-runan – som Stille också har visat – verkar ha reserverats för nasalt /a/ och /æ/.⁶ Även om mycket lite återstår av ornamentiken går det att se att den har anslutit till utformningen på de övriga stenarna. De båda slingändarna har nedtill varit sammanhållna med en elegant bandknut med en nedåtriktad palmlett. Bandknuten har svagt konkava sidor och har förmodligen sett ut exakt som på U 1156, den sten som Stille har valt att reproducera som ett typiskt exempel på Eriks ristningskonst (fig. 2).⁷ Fornebysten har också haft ett kors, men av detta ser man på det aktuella fragmentet bara en kort vertikal linje tillhörande foten.

I detta sammanhang måste nämnas att det numera finns ytterligare ett fragment av Fornebysten utöver det som är beskrivet i Västmanlands runinskrifter. Det blev först känt vid fornminnesinventeringen 1989, men har inte blivit publicerat. Fragmentet förvaras liksom den tidigare kända delen av stenen vid Möklinta Gammelgård. Om nyfyndet har Fornminnesregistret följande uppgifter: »Stenen har skänkts till Gammelgården av Knut Åberg som hittat fragmentet i sin loge i Forneby. K. Åberg vet ej var den ursprungligen

3 Stille 1999, s. 160 not 7.

4 Se vidare Stille 1999, s. 160.

5 Stille 1999, s. 205, Quak 2003, s. 655.

6 Stille 1999, s. 205, jfr Quak 2003, s. 654.

7 Stille 1999, s. 161.

kommer från.»⁸ Det nyfunna fragmentet (fig. 3) mäter 21 × 28 cm och består också av röd sandsten. Redan vid fornminnesinventeringen konstaterade man att det måste ha tillhört samma sten som Vs 30, vilket utan tvivel är riktigt. Såväl tjockleken (10–11 cm) som den strimmiga struktur som sandstenen har i brottytorna överensstämmer.

På ena sidan av det nyfunna fragmentet finns en modern ristning med versaler som lyder »LEIF GJORDE STENEN TILL MINNE AV» följt av något oläsligt som verkar börja på T, medan den andra sidan upptas av delar av ett kors i typisk runstensstil. Denna ristning gör ett genuint intryck och korset överensstämmer i detalj med en av de korstyper som brukar förekomma på Eriks stenar. Korset på det mindre fragmentet ger alltså ytterligare stöd åt att Stilles attribuering är riktig.

Runstenen vid Forneby har varit känd länge. Den omtalas redan i *Rannsakingarna* 1667 och hade då sin plats på åsen vid Forneby. Av en senare inkommen relation från perioden 1682–83 framgår att det intill stenen också skall ha funnits någon form av forntida gravar. Det talas här om »små plattzer medh Steen anlagde och något lijtet förhöjde [...] som skulle i gamla tijderne varit graafplattzer».⁹ Vid grävningar på åsen år 1844 påträffades också en vapenutrustning bestående av bland annat svärd, lans, sköldbuckla, yxa, pilspetsar och ett hästbetsel.¹⁰ De märkliga fynden antas ha tillhört en förstörd ryttargrav och enligt den skrivelse som inkom till Vitterhetsakademien samma år skulle de ha gjorts »i granskapet af en Runsten, hvilken funnits på åsen vid Forneby, men vid en Byen år 1810 öfvergången brand förstörts». Att stenen skulle ha förstörts av brand är dock knappast riktigt, eftersom de mått som anges i Rannsakingarna stämmer väl överens med de måttuppgifter som Herman Hofberg meddelar 1873.¹¹ Däremot är det av visst intresse att Olof Grau 1754 uppger att stenen var sönderslagen i tre delar, även om han i ett tillägg i slutet av boken nämner att två av dessa »finnas nu ej igen».¹² Detta tyder på att det vid någon tidpunkt funnits flera fragment av stenen på åsen och det är inte osannolikt att det nyfunna fragmentet har varit ett av dessa. Om den plats för vapenfynden som anges i Fornminnesregistret är korrekt

Fig. 3. Det nyfunna fragmentet av Vs 30.
Foto förf.

8 Raä Möklinta 4:2.

9 Rannsakn. 1, s. 137

10 Raä Möklinta 8:1, SHM inv. nr 1111.

11 Se referat i VsR s. 89.

12 Grau 1754, s. 575 samt på den opaginerade sistasidan.

betyder det också att runstenen ursprungligen har stått närmare 300 meter sydväst om den markering för stenens tidigare placering som finns i registret.¹³

Redan uppgifterna i Rannsakingarna visar att ryttargraven inte kan ha legat ensam utan att det funnits flera gravar på platsen. Grau nämner att det i åsen framkommit »Pillar [...] fundne i krukor» och Richard Dybeck har 1868 uppgifter om »stensättningar vid Fornby».¹⁴ Så sent som 1945 inrapporterades till Riksantikvarieämbetet att »urnor påträffats vid grävning för stolpar efter en väg i Forneby», men det är oklart om någon närmare undersökning kom till stånd.¹⁵

Att det legat en påkostad ryttargrav intill runstenen kan vara mer än en tillfällighet. Svärdet som ingår i vapenutrustningen tillhör nämligen Petersens typ Z, en variant som dyker upp sent i det vikingatida materialet. Enligt Fedir Androshchuk saknas denna typ av svärd i gravarna i Birka, men finns representerad i stadslager från Lund och Sigtuna. Han daterar den därför till 1000-talet första hälft.¹⁶ Detta överensstämmer väl med dateringen av den djuornamentik som Erik använder. Enligt Anne-Sofie Gräslunds bekanta typologi ska runstenar med rundjuret avbildat i fågelperspektiv nämligen föras till perioden ca 1010–50 (se t.ex. Gräslund 2006 s. 126 f.). Det är alltså fullt möjligt att det funnits ett nära samband mellan runstenen på Fornbyåsen och den märkliga gravläggningen.

Både gravfältet med ryttargraven och runstenen vid Forneby har uppenbarligen varit belägna på en väl utvald plats intill en vägsträckning, som har följt åssystemen från Västeråstrakten och vidare norrut till södra Dalarna. I Möklinta går vägen längs den östra stranden av Storsjön och passerar sedan förbi Möklinta kyrka, som ligger ett par kilometer norr om Forneby. Att denna väg varit av stor betydelse framgår inte minst av beskrivningen hos Grau:¹⁷

Kyrkan står på Krono-grund uppå en hög sandås, som är en och samma ås, hwilken sträcker sig igenom Balunda och Romfärtuna socknar neder i landet, [...] och här ifrån Kyrkan går han vidare fram genom socknen i norr up åt älfwen och så fram åt By sockns Kyrka i Kopparbärgs Höfdingedöme på andra sidan om älfwen. På denna ås, här kallad Fornby-åsen, äro många gamle Begravnings-platser.

I sina tillägg och rättelser i slutet av boken tillfogar han dessutom om Forneby: »Här i byn är Gästgifwaregård på stora Landsvägen, som sträcker sig utur Wästmanland in i Kopparbärgs Höfdingedöme igenom By sockn.»

Samtliga stenar som har tillskrivits ristaren Erik är av granit, men för stenen vid Forneby har han valt ett avvikande stenmaterial. Röd sandsten associeras i Uppland ofta med det yngsta skiktet av runstenar, som uppträder i anslutning till många medeltida

13 Raä Möklinta 8:1 resp. 33:1.

14 Grau 1754 på den opaginerade sistasidan; Dybeck 1868, s. 28.

15 ATA dnr 4937/45.

16 Androshchuk 2014, s. 166, 170, 172.

17 Grau 1754 s. 572.

kyrkplatser och som brukar dateras till slutet av 1000-talet eller början av 1100-talet.¹⁸ Fornebystenen avviker här, dels för att ristaren Erik av allt att döma var verksam under 1000-talets första hälft, dels för att den inte alls tycks ha haft anknytning till någon medeltida kyrka.¹⁹ Visserligen finns vid samma väg en halvkilometer längre söderut en plats med namnet *Kapellbacken* och en tradition om ett bönekapell eller mindre kyrka, men det är tveksamt om uppgiften ska tillmätas någon betydelse i detta sammanhang.²⁰

Fornebystenen är faktiskt inte det enda exemplet på att Erik har arbetat i sandsten utan han har av allt att döma använt detta material i ytterligare två runstenar, vilket inte tidigare verkar ha uppmärksammats i tryck.²¹ Förmodligen beror det på att de varken finns i Fjädrundaland eller i Västmanland utan i hjärtat av det gamla Tiundaland. Den ena (U 943) står i dag rest i Universitetsparken bakom Gustavianum (fig. 4), medan den andra (U 978) sitter inmurad i absiden till Gamla Uppsala kyrka (fig. 5). U 943 påträffades troligen på 1910-talet vid renoveringen av Ärkebiskopsgården i Uppsala, medan U 978 tidigare låg som altarskiva inne i kyrkan.²²

Den som ser dessa stenar tillsammans kan knappast tveka om att de måste vara utförda av samma person. Förmodligen har redan Elias Wessén varit inne på detta. Han beskriver nämligen dem på ett likartat sätt och betonar i båda fallen den dominerande ställning som korset intar på ristningsytan.

Han framhåller att detta tillsammans med valet av stenmaterial talar för att U 943 »från början har varit rest på en kristen begravningsplats, sannolikt inom det nuvarande Uppsalas område» och att U 978 kan ha haft en motsvarande placering i Gamla Uppsala (»på en kristen kyrkogård».²³

Fig. 4. Runstenen U 943 från Ärkebiskopsgården i Uppsala. Foto förf.

18 Hagenfeldt & Palm 1996, s. 60 ff.

19 Angående dateringen se diskussion hos Stille 1999, s. 206, 211.

20 Se Raä Möklinta 128:1.

21 Jfr dock mitt meddelande i Zachrisson 2013, s. 177. – I samband med det 24:e internationella fältrunologmötet i Uppsala den 23–25 september 2011 visade prof. Henrik Williams runstenarna i Universitetsparken och framför U 943 ställde han frågan vem som hade ristat stenen. Per och jag var inte i samma grupp och hade aldrig diskuterat denna sak, men enligt Williams gav vi båda samma svar: Erik.

22 UR 4, s. 46 resp. 126 f.

23 UR 4, s. 47 resp. 129.

Märkligare är kanske att ingen mig veterligt (jfr dock not 21 ovan) har associerat dessa stenar med ristaren Erik. Visserligen är inte rundjurshuvudena avbildade i fågelperspektiv som man normalt finner hos denne ristare, men i stort sett alla övriga för honom typiska drag finns där. Detta blir helt uppenbart om man går igenom de olika detaljerna.

Fig. 5. Runstenen U 978 i Gamla Uppsala kyrka. Foto förf.

Inskrifterna på de båda stenarna återges på följande sätt i Sveriges runinskrifter:²⁴

U 943:

biaurn × auk × ... ain × atir × -[ka] ... ant
+
Biorn ok ... [st]æin æftir ... and.
»Björn och ... stenen efter ... ande.»

U 978:

sihuiþr ... -i + stain + þina + iklats + fari + iftir + uitarf + faþ(u)(r) [+ - ... sia] ... ku---
Sigviðr [ræist]i stæin þenna Ænglandsfari æftir Vidjarf, faður ...
»Sigvid Engelsfararen reste denna sten efter Vidjärv, [sin] fader ...»

Båda stenarna är som nämnts av röd sandsten och de påminner om varandra till form och storlek. Ristningarna domineras också av ett centralt placerat kors med en smalare fot, som är av exakt den typ som brukar förekomma hos Erik. På U 978 har rundjurshuvudet fått en mycket originell utformning med konkav nos och två uppåtstående nackflikar som är sammanrullade i ändarna. Huvudet på U 943 är något skadat, men har uppenbarligen varit av en något enklare typ.

Det går dock även att i dessa ristningar se släktskap med rundjurshuvudena på Eriks övriga ristningar genom de spetsovala eller rombiska ögonen, som har direkta motsvarigheter på flera av hans stenar (t.ex. U 779, U 1155, U 1172).

Runformerna stämmer fullständigt med Eriks övriga ristningar. Exempelvis har **n**- och **a**-runorna ensidiga bistavar och skiljetecknen är i regel korsformiga. Runan **b** på U 943 har öppen form, vilket är den variant som **b**-runan som normalt förekommer hos Erik (t.ex. på U 738, U 755, U 1173). Även ortografiskt finns flera överensstämmelser som att **r** står för äldre /r/ (**atir** U 943 resp. **iftir** U 978 för *æftir*) och att **h**-runan används för frikativt /g/ (**sihuiþr** U 978).²⁵ Skrivningen **iftir** på U 978 med en inledande **i**-runa kan (trots det osäkra belägget [**iftir**] på den försvunna U 798†) kan verka främmande, efter-

24 UR 4, s. 47 resp. 127.

25 Stille 1999, s. 206, Quak 2003, s. 654, 655.

som Erik annars nästan alltid använder skrivningen **aftir**.²⁶ En närmare granskning visar dock att denna form också finns på stenen i Gamla Uppsala. Den inledande runan har nämligen lästs som **a** i samtliga äldre källor (Peringskiöld, Celsius, Dybeck, v. Friesen)²⁷ och är nu även uppmålad så på stenen. Vad jag har kunnat finna är denna bistav också ristad (senast kontrollerat den 9 mars 2014), vilket betyder att läsningen i *Upplands runinskrifter* är felaktig på denna punkt.

Mycket originell är skrivningen **biaurn** på U 943, där det ser ut som om ristaren har bemödat sig att spegla det *å*-haltiga uttal som den senare komponenten i diftongen bör ha haft (motsvarande fvn. [o]). Exakt samma skrivning **biaurn** för *Bi[o]rn* finns på en annan av Eriks stenar (U 768) och dessa två är faktiskt de enda förekomsterna av denna skrivning i hela det uppländska runmaterialet (Namnleden *bi[o]rn* förekommer däremot ytterligare fem gånger i Eriks ristningar, men återges då med den mer frekventa skrivningen **biarn**).²⁸

Om inskrifternas formulering finns mindre att säga, men det kan nämnas att U 978 måste ha haft ett verb i preteritum (troligen *ræisti*), vilket är den form som Erik genomgående använder (aldrig *let(u) ræisa*). Typisk är också att det demonstrativa pronomenet i sg. ack. m. uppträder i formen *þenna*. På U 943 står objektet *stæin* däremot utan pronomen, vilket dock även har paralleller på ett fåtal av Eriks stenar (U 798†, U 1155, U 1173).

Jag tror följaktligen att vi med fullständig säkerhet kan räkna U 943 och U 978 till ristaren Erik, vilket betyder att hans samlade produktion numera uppgår till 22 kända stenar. De två nytillkomna stenarna har båda förts till stilgruppen Pr 2, som Gräslund (2006 s. 126) daterar till perioden ca 1020–50, alltså ungefär samma tidsavsnitt som ristningar med rundjurshuvud i fågelperspektiv.

Som nämnts är Eriks ristningar mycket snarlika och i stort sett samma motiv går igen på sten efter sten. Stille har dock påpekat att det finns vissa skillnader i utformningen av korsflikarna och palmettfliken i bandknuten, där »mer rundade former [...] varierar med spetsiga».²⁹ Han menar att materialet utifrån detta kan delas i tre grupper: en med rundade former, en mellangrupp och en med spetsiga former, och att det kanske rör sig om »en intern stilutveckling hos Erik» där »de ristningar som har rundade former är äldre än de med spetsiga».

Jag är övertygad om att Stille här har gjort en mycket viktig iakttagelse. För det mesta går nämligen de två formelementen hand i hand, dvs. en sten som bär ett kors med rundade korsflikar har också en palmett med rundad form (t.ex. U 768, U 774, U 1165), medan spetsiga korsflikar åtföljs av en palmett som upprepar samma spetsiga form (t.ex. U 779, U 1155, U 1173). Det finns dock ett par exempel som kombinerar (relativt) spetsiga korsflikar med rundade palmetter (U 1154, U 1157) och båda dessa stenar placeras Stille i gruppen med »mellanformer», vilket också är det förväntade om man tänker sig

26 Stille 1999, s. 160, Quak 2003, s. 655.

27 Se referat i UR 4, s. 128.

28 Se även Quak 2003, s. 655.

29 Stille 1999, s. 205.

en successiv utveckling. Samtidigt tror jag att denna mellangrupp egentligen kan delas i två: en med bladlika flikar och en med breda spetsiga flikar. Även om övergångarna givetvis är flytande skulle jag vilja dela upp Eriks ristningar i följande fyra grupper, som kan uppfattas som en kronologisk sekvens: (1) U 774, U 768, U 1165, U 738; (2) U 1156, U 769, U 793, U 1157; (3) U 1154, U 978, U 732, U 857, U 762, U 779, U 755, Vs 30; (4) U 1153†, U 798†, U 1155, U 1173, U 1172, U 943.³⁰

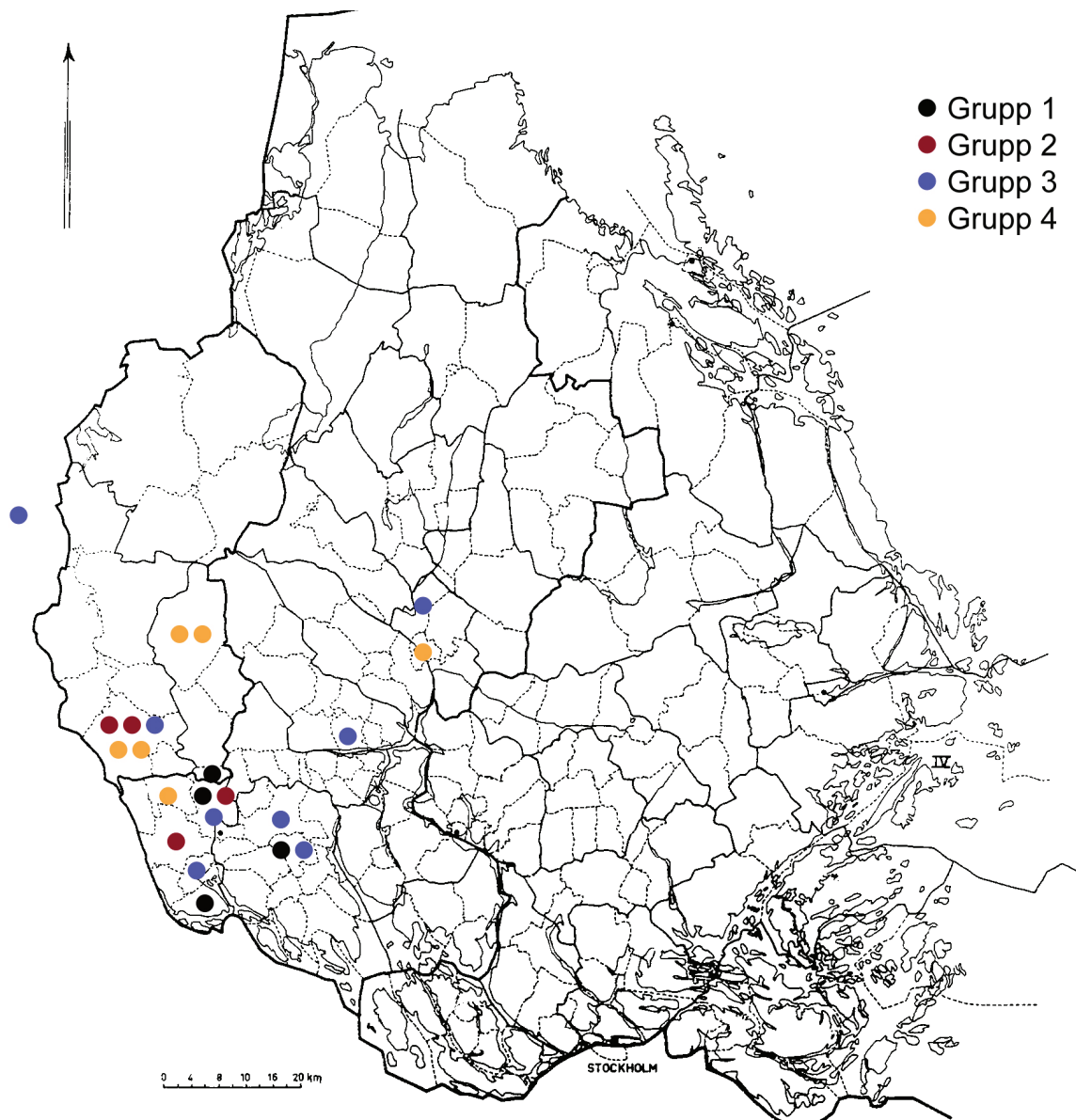

Fig. 6. Spridningen av Eriks ristningar fördelade på de fyra grupperna. Karta förf.

Utformningen av en del andra element tyder på att denna gruppering av materialet är riktig. U 1165 har t.ex. en speciell form av bandknut med insvängda sidor där det på insidan av knuten lämnas ett litet halvcirkelformat utrymme närmast slingan. Samma typ av bandknut återfinns även på U 768 och U 774, som båda tillhör grupp 1, men förekommer egentligen inte annars. Man kan också notera att de linjer som bildar kor-

³⁰ Jag har här också gjort ett försök att ordna ristningarna efter likhet även inom grupperna, men den exakta ordningen kan naturligtvis diskuteras i en del fall. Några av stenarna är dessutom försvunna och endast kända genom äldre avbildningar, vilket gör det svårt att bestämma alla detaljer.

sets smalare fot på dessa tre stenar är helt parallella, medan korset på Eriks övriga stenar i regel har en fot som är bredare nedtill och smalnar av upptill. Det går också att ställa vissa drag i runtexterna mot de nämnda grupperna. Exempelvis förekommer åsrunan (o) endast i grupp 1 och 2, medan utelämnandet av demonstrativt pronomen vid objektet *stæin* är begränsat till några ristningar i grupp 4.

Om Eriks ristningskonst har genomgått en sådan utveckling som ovan har skisserats finner vi hans äldsta stenar i den västra delen av Fjädrundaland – i Härnevi, Vårfrukyrka och Enköpings-Näs socknar – medan de yngsta uppträder i utkanterna av hans verksamhetsområde i bl.a. Vittinge och Uppsala (fig. 6). Slående är att det är just i det sistnämnda området som han väljer att utforma rundjurets huvud på ett nytt sätt. Det är också i dessa ytterområden – i Möklinta i väster och Uppsala i öster – som han har valt att arbeta i just röd sandsten.

Referenser

- Androschuk, Fedir (2014). *Viking swords. Swords and social aspects of weaponry in viking age societies*. Stockholm: Statens historiska museum.
- ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Brate, Erik (1925). *Svenska runristare*. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien.
- Dybeck, Richard (1868). *Reseberättelse 1868* (ms. i ATA).
- Grau, Olof (1754). *Beskrifning öfwer Wästmanland med sina städer, härader och socknar*. Västerås.
- Gräslund, Anne-Sofie (2006). Dating the Swedish Viking-Age rune stones on stylistic grounds. I: Marie Stoklund et al. (eds.), *Runes and their secrets. Studies in runology*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press. S. 117–39.
- Hagenfeldt, Stefan E. & Palm, Rune (1996). *Sandstone runestones. The use of sandstone for erected runestones*. Stockholm: Sällskapet Runica et mediævalia.
- Quak, Arend (2003). Airikr hiuk. Zu den Inschriften des Runenmeisters Erik, i: Heizmann, Wilhelm & Nahl, Astrid van (red.) *Runica – Germanica – Mediaevalia*. Berlin: de Gruyter.
- Rannsagn. = *Rannsakingar efter antikviteter*. 1–4. Red. Stahre, Nils-Gustaf et al. 1960–98. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien.
- Raä + nummer = Nummer i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. <<http://www.raa.se/hitta-information/fornsok-fmis/>>
- SHM = Statens historiska museum. Inventarietkatalogen och inventariehandlingar finns tillgängliga på Internet: <<http://mis.historiska.se/mis/sok/sok.asp>>
- Stille, Per (1999). *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering*. Runrön 13. Uppsala.
- UR 1–4 = Upplands runinskrifter. Granskade och tolkade av Elias Wessén & Sven B. F. Jansson. Sveriges runinskrifter 6–9. Stockholm.
- Zachrisson, Torun (2013). *Gamla Uppsala på nytt. I: Sundqvist, Olof & Vikstrand, Per (red.) Gamla Uppsala i ny belysning*. Uppsala: Swedish Science Press.

Fä, turs och stunget kön: Några tankar om så kallade runnamn och benämningar på runor

Patrik Larsson

Inledning

Per Stilles intressanta och uppslagsrika avhandling *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering* är ett pionjärbete vad gäller attribuering av runstenar.¹ Det som främst sticker ut är det metodiska greppet, att mer eller mindre förutsättningslöst försöka gruppera runstenar utan hänsyn till de så kallade ristarsignaturerna (eller utförarformlerna i Stilles terminologi). I avhandlingen återfinns också några andra företeelser som till viss del avviker från gängse runologisk praxis, framför allt hur runtexter återges, vilka namnformer runristare får på modern svenska och hur runorna omnämns. Jag kommer här att endast mycket kort beröra de två förstnämnda företeelserna för att sedan ägna lite mer utrymme åt den tredje.

Då runtexter ska återges i skrift används vanligen translitterering med fetstilta gemener, dvs. runorna ges en motsvarande latinsk bokstav enligt en någorlunda etablerad princip (viss variation förekommer dock). I vilken grad den motsvarande latinska bokstaven ger en riktig uppfattning om runans ljudvärde varierar, och i vissa fall kan den nog leda tanken fel, åtminstone för ovana läsare av runologisk litteratur. Stille förespråkar därför att texterna ska återges med runtecken,² vilket dock inte fått någon större efterföljd. Han använder också moderna former på runristarnas namn;³ en del av dessa, som *Balle*, *Fot* och *Livsten*, är fullt etablerade och har använts sedan länge, medan andra, som *Lille*, *Tidkomme* och *Öpe*, är betydligt mer ovanliga,⁴ även om den sistnämnda förekommer en del numera. Den tredje aspekten handlar om hur runorna benämns; enligt Stille har de namn, vilka han dessutom konsekvent återger i nusvensk tappning.⁵ Just denna tredje aspekt tänkte jag som sagt ta upp i lite mer detalj i de följande avsnitten.

Något om så kallade runnamn

Som framgått av avsnitt 1 vill Stille benämna runorna med vad han kallar deras namn. Detta är på intet sätt någon ny idé, utan sådana finns belagda i manuskript från kontinenten och Storbritannien från 800-talet och framåt och på svensk botten går traditionen åtminstone tillbaka till 1500-talet (Olaus Petri, Johan Bure), med en vidareutveckling

1 Stille 1999.

2 Stille 1999 s. 15 f.

3 Stille 1999 s. 19 f.

4 Jfr Williams 2000 s. 85.

5 Stille 1999 s. 17 med tabell 1.

av Johan Liljegren på 1800-talet.⁶ Stille bygger främst på Liljegren, och kallar de 16 runorna i den vikingatida runraden för *fä, ur, turs, os, red, kön, hagel, nöd, is, år, sol, ti, björk, man, lag* och *stupman*. Tre av runorna, de som brukar translittereras **u**, **k** och **i**, kan förses med en liten prick eller ett kort streck för att markera att ljudvärdet kan avvika från det som runan oftast brukar beteckna; detta kallas för stungna runor, och dessa kallar då Stille i konsekvensens namn för *stunget ur, stunget kön* och *stunget is*.⁷ Den generella principen bakom de så kallade runnamnen är att de inleds med det ljud som runan oftast betecknar, så att **f**-runan kallas *fä* (fvn. *fé*), **u**-runan *ur* (fvn. *úr*), **þ**-runan *turs* (fvn. *þurs*) osv.⁸

Har runor namn?

Stille menar således att runor har namn, något han långtifrån är ensam om. Faktum är att han ansluter sig till en både gammal och utbredd tradition, och att denna terminologi, dvs. att kalla runornas benämningar för *namn*, exempelvis återfinns hos den moderna runologins portalfigur i Sverige, Otto von Friesen,⁹ i Sven B. F. Janssons populära översikt *Runinskrifter i Sverige*,¹⁰ liksom i motsvarande översikter på danska och norska.¹¹ Även i aktuella, internationella översiktsverk används motsvarande terminologi, exempelvis på tyska och engelska.¹² Detta är bara ett axplock, och exemplifieringen skulle med lätthet kunna utökas högst väsentligt. Det finns dock några undantag från denna regel, för om runnamn vore namn på runor borde *Nordiskt runnamnslexikon* (NRL) innehålla just sådana, men så är inte fallet. I lexikonet ifråga är det i stället ”egennamnen i de vikingatida nordiska runinskrifterna” som förtecknas,¹³ dvs. namn på vikingatida personer, mytiska gestalter, kristna centralgestalter och helgon samt ortnamn. Själv har jag också i ett par sammanhang vänt mig emot den traditionella termen *namn* och påpekat att termerna *benämning* eller *beteckning* vore mer i linje med bruket inom namnforskningen.¹⁴ Inom denna skiljer man nämligen mellan namn, i betydelsen egennamn, och appellativ, där de förra är monoreferentiella, dvs. syftar på ”ett enda individuellt och specifikt objekt”, medan appellativen ”är gemensamma för alla ting av samma slag”.¹⁵ Utifrån en sådan definition står det klart att runornas benämningar inte kan ses som egennamn, då de inte uppfyller kravet på monoreferentialitet, utan måste betraktas som appellativ, då de är just ”gemensamma för alla ting av samma slag”. *Fä* är således inte ett namn på en enda, specifik **f**-runa, utan en benämning (eller beteckning) på **f**-runor generellt. Strängt taget

6 Stille 1999 s. 17, Williams 2000 s. 85.

7 Stille 1999 s. 17, tabell 1.

8 För övriga runor, se Stille 1999 s. 17, tabell 1.

9 von Friesen 1933 s. 61 ff.

10 Jansson 1984 s. 14.

11 Moltke 1976 resp. Spurkland 2001.

12 Düwel 2008 resp. Barnes 2012.

13 NRL s. 9.

14 Larsson 2002 s. 138 med not 1 och där anf. litt., 2013 s. 203 f.

15 Nyström 2013 s. 11.

borde alltså termen *namn* inte användas om runor, utan den borde ersättas av *benämningar* (eller möjligen *beteckningar*).

Något om runbenämningar

Att omtala runorna med sina särskilda benämningar kan vara såväl praktiskt som tydligt; jag vänder mig alltså inte alls mot företeelsen som sådan, utan endast mot den terminologi som oftast brukas i samband med den. Därtill kommer frågan om vilka benämningar som kan vara lämpliga och hur dessa i sin tur används. Stille ger som tidigare framgått runorna benämningar på modern svenska,¹⁶ vilka uppfattas som neutrer, och då han omtalar runorna sker det i vissa fall med tillägg av exempelvis *-runan/-runor* ("hagelrunan", "solrunor" etc.), i vissa fall utan sådana tillägg (en **a**-runa blir "ett år", fyra **n**-runor "fyra nöd" etc.), vilket leder till formuleringar som den följande, apropå en ovanligt utformad **u**-runa: "Det är möjligt att man ska bedöma den som ett försök att rätta ett felaktigt hugget ur till ett lag."¹⁷ Den förra varianten har jag inga som helst problem med, medan jag uppfattar den senare som något otydlig och därmed mindre lyckad.¹⁸ Följer man dessutom Stilles princip att huvudsakligen utifrån de fornvästnordiska benämningarna ge motsvarigheter på modern svenska, i enlighet med hur dessa ord språkhistoriskt sett borde ha utvecklats, leder det till en del mindre lyckade homofoner, som jag ser det, inte minst då det i titeln och i avsnitt 2 nämnda "(stunget) kön".

Avslutande ord

Spelar det då någon roll om man kallar *fä*, *ur*, *turs* osv. för namn eller benämningar (alternativt beteckningar)? Vad finns det för fördelar respektive nackdelar med att förespråka att termen *namn* inte ska användas? En uppenbar nackdel är att det skulle gå emot en tradition som både har en gammal historia och stor utbredning i aktuell runologisk litteratur. Samtidigt måste alla discipliner kunna förändras och utvecklas över tid i takt med att nya rön och insikter uppenbarar sig. Eftersom användningen av termen *namn* i betydelsen egennamn inte är alltför gammal ens inom namnforskningen kan man förstås inte begära att äldre tiders runologer ska tillämpa den. Dessutom finns det en väldigt spridd användning av *namn* på ett sätt som egentligen strider mot den snävare definitionen inom modern namnforskning, vilket följande två titlar kan illustrera: *Gökblomster, ryssgubbe och vandrande jude. Svenskt växtnamns-ABC* och *Orre, trast och trana. Om fåglars namn*.¹⁹ Det kan också konstateras att uppfattningen att detta är namn tycks vara djupt rotad, och gärna används trots vetenskap om att det kanske är oegentligt. Ingvar Svanbergs kommentar är upplysande och, tror jag, representativ för hur många resonerar:²⁰

16 Stille 1999 s. 17 med tabell 1.

17 Stille 1999 s. 47.

18 Jfr Williams 2000 s. 85 not 6.

19 Svanberg 2002 resp. Nilsson 2005.

20 Svanberg 2002 s. 7.

De svenska växtnamnen, eller snarare växtbenämningarna som en del forskare menar att det bör heta, har olika ursprung. (Eftersom växtnamn ändå är vedertaget och inte så otympligt som alternativt växtbenämning eller växtartnamn tycker jag vi kan fortsätta säga växtnamn.)

Denna typ av hänvisningar till tradition och bekvämlighet förekommer dock inte bara utanför runologins domäner, utan även inom dessa. Så här formulerar sig Michael P. Barnes om denna företeelse i en relativt nyutkommen runologisk handbok: "Unlike the letters of the roman alphabet, runes had names (or, more precisely, designations, but "name" is the term commonly used)."²¹ Barnes påpekar således också att runorna egentligen inte har namn, men eftersom det är den etablerade termen är det ändå den han använder genomgående i sin bok.²²

Att *namn* i allmänspråket har en betydelse som inte helt står i samklang med hur den moderna namnforskningen vill definiera ordet är inte mycket att säga om. Att man i verk om botanik, ornitologi och liknande ämnen också använder namn på detta sätt är inte helt lyckat, men kanske ändå fullt förståeligt, då dessa på intet sätt faller inom ramen för språkvetenskap. Runologin, däremot, har ingen sådan ursäkt, då den är en akademisk disciplin med stark språkvetenskaplig prägel.²³ Som sådan borde den ta intryck av diskussioner som förs inom närliggande discipliner, till vilka namnforskningen utan tvekan bör räknas.

För att sammanfatta det ovanstående i en mening: Gärna *fä*, *ur*, *turs* osv., helst med något förtydligande tillägg (*färunan*, *runan fä* eller liknande), men den runforskare som slentrianmässigt fortsätter att använda termen *runnamn* om dessa kan visserligen sägas vara i gott sällskap, men gör ändå detta, vill jag hävda, mot bättre vetande.

Litteratur och förkortningar

- Barnes, Michel P. (2012), *Runes. A Handbook*. Woodbridge: The Boydell Press.
- (2013), What is runology, and where does it stand today? *Futhark. International Journal of Runic Studies* 4, s. 7–30.
- Düwel, Klaus (2008), *Runenkunde*. 4., überarbeitete und aktualisierte Aufl. Stuttgart–Weimar: Verlag J.B. Metzler. (Sammlung Metzler 72.)
- von Friesen, Otto (1933), De germanska, anglofrisiska och tyska runorna. I: *Runorna*. Utg. av Otto von Friesen. Stockholm: Albert Bonniers Förlag–Oslo: H. Aschehoug & Co.:s Forlag–København: J. H. Schultz Forlag. (Nordisk kultur 6.) S. 1–79.
- fvn. = fornvästnordiska, dvs. en gemensam benämning på fornisländska och fornnorska
- Jansson, Sven B. F. (1984), *Runinskrifter i Sverige*. 3. uppl. Stockholm: Almqvist & Wiksell Förlag AB.
- Larsson, Patrik (2002), *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk. (Runrön 17.)
- (2013), Recension av Barnes 2012. *Futhark. International Journal of Runic Studies* 4, s. 201–207.

21 Barnes 2012 s. 21.

22 Se Larsson 2013 s. 203 f.

23 Se Barnes 2013 för en aktuell översikt över runologins utveckling och nuvarande ställning.

- Moltke, Erik (1976), *Runerne i Danmark og deres oprindelse*. København: Forum.
- Nilsson, Lennart (2005), *Orre, trast och trana. Om fåglars namn*. [Illustrationer: Peter Elfman] Lund: Ellerström.
- NRL = Peterson, Lena (2007), *Nordiskt runnamnslexikon*. 5, rev. utg. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- Nyström, Staffan (2013), Några generella begrepp och termer. I: *Namn och namnforskning. Ett levande läromedel om ortnamn, personnamn och andra namn*. Red. av Staffan Nyström (huvudredaktör), Eva Brylla, Märith Frändén, Mats Wahlberg & Per Vikstrand. Version 1 (2013-02-19). Uppsala 2013. S. 11–16. Tillgängligt via: <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?searchId=1&pid=diva2:606610>
- Runrön = Runologiska bidrag utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 1–. 1989 ff.
- Spurkland, Terje (2001), *I begynnelsen var fupark. Norske runer og runeinnskrifter*. Oslo: Landslaget for norskundervisning (LNU)/Cappelen Akademisk Forlag. (Skrifter fra Landslaget for norskundervisning 138.)
- Stille, Per (1999), *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland. En studie i attribuering*. Uppsala: Institutionen för nordiska språk. (Runrön 13.)
- Svanberg, Ingvar (2002), *Gökblomster, ryssgubbe och vandrande jude. Svenskt växtnamns-ABC*. Stockholm: Bokförlaget Arena. (Studia ethnobiologica 12.)
- Williams, Henrik (2000), Om attribuering av runstenar i Fjädrundaland. *Arkiv för nordisk filologi* 115, s. 83–118.

”Orðstirr deyr aldregi” – Tegnér-statuens minderuner

Michael Lerche Nielsen

Fig. 1. Tegnér statuen i Lundagård (1853) set i profil med runestenen (foto forfatteren).

Travle lundensere, studerende og turister passerer dagligt forbi statuen af Esaias Tegnér i Lundagård i skyggen af store træer og med udsyn til domkirkens imponerende apsis (fig. 1). Statuens placering er ikke tilfældig. I sin tid først som docent og adjunkt i æstetik, siden professor i græsk ved Lunds universitet 1812–1824 slog Tegnér igennem som svensk romantiks betydeligste forfatter. Det var i 1820’ernes Lund, at Tegnér skrev sit måske mest kendte værk, Frithiofs saga.

Mindre kendt er det måske, at den person, hvis fødselsdag er anledningen til denne artikel, ligeledes har haft sin daglige dont i disse omgivelser. Og selvom det kan synes at være en uærbødig sammenstilling, er der flere faglige parametre til fælles mellem Tegnér og Stille: teologien og den passionerede interesse for

det nordiske. Ja selv biografisk kan der peges på visse fællestræk: Tegnér-slægten er ligesom slægten Stille forankret i Småland, og minsandten om ikke fødselaren ligesom Tegnér forlod lærdomssædet i Lund til fordel for en karriere i Växjö, om end karrierevejen, bortset fra elokvente forelæsninger i henholdsvis katedralskolen og Linnéuniversitetet gik i forskellig retning.

Statuen af Tegnér hviler albuen på en runesten med en lang indskrift. Eftersom runerne, såvel gamle som nye, er min mangeårige berøringsflade med Per Stille, udgør Tegnér’s minderuner en passende ramme for dette festskriftbidrag.

Tegnér-statuen

Efter Tegnér’s død i 1846 blev der ved en national indsamling tilvejebragt midler til at rejse en statue over digterkongen. Opgaven tilfaldt billedhuggeren Carl Gustaf Qvarnström (1810–1867), og statuen blev efter støbning i Ferdinand von Millers bronze-

støberi i München afsløret i Lundagård 1853. Den kendte publicist August Sohlman (1824–1874) giver følgende samtidige skildring af begivenheden i Svea Folk-kalender.¹ Fremstillingen, der er typisk for tidsåndens heroiserende og patosfyldte stil, afspejler samtidens vurdering af kunstværket:

Det bland Qvarnströms arbeten, som är berömdast och mest känt bland allmänheten, är Tegnér's statyen. Då genom frivilliga bidrag öfver hela landet tillräckliga medel blifvit samlade för en bildstod, genom hvilken den nuvarande generationen ville på ett varaktigt sätt visa, huru djupt den erkände Tegnér's skaldestorhet, uppdrogs åt Qvarnström utförandet af detta monument. Han fullbordade modellen till detsamma våren 1850, och sedan gjutningen i bronz lyckligen försiggått i München, blef statyen i Juni månad 1853 upprest under Lundagårdens kronor och högtidligen invigd. Denna kolossala staty framställer Frithiofs-skalden i hans tidigare medelålder på höjden af kraft och snille. I anletsdragen har sträfvandet efter det sköna icke undanträngt prägeln af lefvande egenomlighet; det karakteristiskt uttrycksfulla, det individuelt verkliga. Gestalten hvilar på venstra foten i en fri och ädel ställning, med den högra armen stödd på harpan och en runsten; i högra handen håller han ett skrifstift, i den venstra en till hälften sammanslagen bok; hufvudet är upplyftadt, man ser på pannan, blicken och det helas uttryck, att det är skalden, som med klar och glad blick skådar in i lifvet och der finner poësiens rika skatter. Figurens öfre del framträder, såsom tillbörligt, med öfvervägande klarhet, och betraktarens blick drages straxt ovilkorligen till detta lugna och ändock så strålande ansigte. Det är ingen lätt sak att lämpa nutidens drägt till plastikens fordringar, men äfven denna uppgift har konstnären löst på ett utmärkt sätt; han har förstått att lätt och plastiskt draperas kappan och behandla hela drägten fritt och poëtiskt. Lagerkransen sitter ej på pannan, utan på harpan; på stenen läses i runskrift orden ur Havamal: ”Ett vet jag som icke dör, domen om dödan man.”

En mindre højstemt beskrivelse og et mere kritisk, kunstnerisk skudsmål findes hos den danske teolog, politiker og rektor for Københavns Universitet, H. N. Clausen (1793–1877):²

I Sommeren 1853 festligholdt Universitetet i Lund Afsløringen af Tegnér's Billedstøtte (22de Juni), og jeg fulgte Indbydelsen til som Universitets-Rektor at overvære Festen. Det var synderlig nok det første Besøg i Universitetsstaden; men jeg gjorde det nu i Selskab med min Hustru, Søn og Døtre. Den af Brunius restaurerede Domkirke gav mig Indtrykket af et ilde mishandlet Oldtidsværk; kun Kryptkirken er bleven forskaanet og har bevaret sin oprindelige, højtidsfulde Karakter. Tegnér's Statue af Qvarnström i den skjæve Stilling, med den plumpe Rytterkappe kastet over den ene Skulder, syntes mig lidet tiltalende. Men Festdagen var højtidelig og stilfuld. Jeg medbragte et Digt af Plough³ med sædvanlig Kjærnefuldhed og Formskjønhed, og ved Festbordet fremhæ-

1 Sohlman 1854, s. 152 f.

2 Clausen 1877, s. 410.

3 Ploug 1862, s. 263–265.

vede jeg Dagen som Hædersdag for den svenske Nation, ”ikke blot fordi et Folk hædrer sig selv ved at hædre sine store Mænd, men ogsaa fordi det svenske Folk har fostret de Helte og skabt den glørværdige Historie, der har begejstret den nationale Digter.”

Jeg finder selv statuen vellykket: Nutidens betragter føres med Tegnér's viltre lokker, den skødesløst slængte digter- eller doktorkappe over runestenen, laurbærkransen og lyren tilbage til epokens følelsesladne omgangsformer, den romantiske pathos og dyrkelsen af digtergeniuset. Statuen er desuden repræsentativ for samtidens stilidealer. Der er fx stor lighed med den østrigske skulptør Ludwig Schallers få år ældre statue (fra 1850) af den tyske digterfilosof Johann Gottfried von Herder (1744–1803), som kan ses i Weimar. En anden parallel kunne være J. A. Jerichaus statue af naturvidenskabsmanden H.C. Ørsted (1777–1851), der iført kappe og instrumenter monumentalt flankeres af de tre norner. Ørsted-statuen blev påbegyndt 1858 og rejst 1876 i Københavns første rigtige park: Ørstedsparken.

Man kan måske undre sig over, at digteren ikke læner sig op ad en græsk stele, når det nu var dette sprogfag, der bandt Tegnér til Lund. Men dels var antikken blevet umoderne i 1800-tallets midte, dels huskes Tegnér, som påpeget af skandinavisterne Sohlman og Clausen, især for sin promovering af den nordiske åndskultur. Denne befolkes som bekendt af oldtidsminder herunder bautastene og runestene, snekker for brusende sejl på vej mod hædersdåd i fjerne lande, runebeskrevne sværd, magiske hjelme og farvestrålende skjolde osv. Det hele frembragt ved sand manddomskraft eller kvindedåd ud-sprunget af den ubesmittede nordiske ånd.

Romantikens litterære attributter står nærmest i kø i Tegnér's epokeskabende Frithiofs saga, der blev trykt i sin helhed første gang i 1825, og hvor runerne i spiller en fremtrædende rolle. Det hedder om Frithiofs eget forhold til runerne i 1. romance, ”Frithiof och Ingeborg”, strofe 8:⁴

Det var så gladt, det var så kärt,
när han sin första runa lärt.
En kung var ej som han i ära,
den runan fick han Ingeborg lära.

I 3. romance, ”Frithiof tager arf efter sin Fader”, præsenteres det dværgesmedede sværd Angurvadel: ”Hjaltet var hamradt af guld, men runor syntes på klingan, / underbara, ej kända i Nord, men de kändes vid solens / portar, der fäderne bott, förrn Asarne förde dem hitupp. / Matta lyste de runor alltjemt, när fred var i landet, / men när Hildur begynte sin lek, då brunno de alla / röda som hanens kam, när han kämpar: förlorad var den, som / mötte i slagtingens natt den klingan med lågande runor.” Til samlingen af kostbarheder følger også en arming ”smidd av Nordiska sagans Vulkan, den haltande Vaulund”, samt skibet Ellida. Runestenen dukker op i 4. romance, ”Frithiofs Frieri”, strofe 23, hvor Frithiof beskriver sig selv som en stolt og ædel nordbo:

4 Citaterne er taget fra Frithiofs Saga, 7. oplaga, Stockholm 1842.

Min far var ej konung, ej jarl en gång,
dock lefver hans minne i skaldens sång.
Höghvälfda grifter
förtälja på runsten min ätts bedrifter.

Runestenen

Fig. 2-3 Runestenen fra Sandby på Öland i Johan Göranssons Bautil 1750 N(© Umeå Rare Books) til venstre og Ölands runinskrifter 1900 til højre (skanning efter original).

Kendere af vikingetiden vil straks identificere dyreornamentikken på Tegnér-statuens runesten som en stiliseret udgave af runestensstilen, der er en variant af senvikingetidens Urnesstil. Tegnér's runesten er ikke et fantasiprodukt, men har et direkte forbillede i Sandby kyrka på Öland. Skulptøren har næppe selv set den ölandske runesten, men har i stedet kopieret træsnittet i Johan Göranssons Bautil ⁵ (fig 2). En sammenligning med Robert Haglunds smukke ætsning i Ölands runinskrifter ⁶ (fig. 3), afslører, at Johan Hadorph og Petrus Törnwall fra Antikvitetsakademien, der har signeret træsnittet i Bautil,

⁵ Göransson 1750, s. 291 (nr. 1066).

⁶ Ölands runinskrifter, första häftet 1900, plansch XVI.

misforstod flere af de ornamentale detaljer, da de aftegnede runestenen i slutningen af 1600-årene.

Et godt stykke ind i det 20. århundrede var det stormagtepokens ikke altid helt pålidelige træsnit, der var den væsentligste kilde til runestenskunsten. Qvarnströms gengivelse byder dog på yderligere misforståelser: Runedyrenes fødder er på den originale runesten – højst uortodokst – holdt sammen af koblet og stikker derfor ud forneden. På Tegnerstatuen er denne afslutning nærmest blevet til en blæksprutte eller en forstørret skovflåt. Også de to sammenbundne runedyr er blevet forenklet i en grad, der fjerner Tegnérstatuens runesten fra det klassiske nordiske formsprog: særlig hovedet og poterne er ynkelige gengivelser af forbilledet fra Öland.

Sandby-stenen er rejst af en moder og hendes to døtre efter faderen Svend, rune-svensk:⁷ *Guðfastr ok Hælgunnr ok Nænnir, þaun mǫð(r)gini letu ræisa stæin æftir Svæin faður.* ”Gudfast och Helgun och Nenne, moder och söner, läto resa stenen efter fadern Sven”. På Tegnérstatuen er teksten helt forandret, idet runerne må udlæses og translittereres til latinske bogstaver som følger:

∫ IRPHTI ∫ THN ∫ THRTPI ∫ ∫ *NHT ∫ I ∫ HI ∫ PPT ∫ PTH ∫

+ irpstir + æeyr + aldreki + + huein + ir + sir + koþan + ketr +

Selvom indskriften ser forvirrende ud, kan der, som August Sohlman skriver, ikke være tvivl om, at den gengiver et citat fra Hávamál, nemlig fra de velkendte strofer, der beskriver, hvorledes den afdødes eftermæle er udødeligt. Runeteksten gengiver – ikke helt fejlfrit – halvstrofen: *orðstirr deyr aldregi hveim er sér góðan getr*, ”Berømmelsen forsvinder aldrig for den, der skaffer sig et godt rygte” (min oversættelse).

Tolkningen forudsætter nogle ristefejl i indskriften: Der er glemt to bistave på den første rune, som burde have set ud som **o**-runen i **koþan**. Den første rune i det efterfølgende **æeyr** er gennemstreget og må translittereres **æ** i modsætning til **a**-runen i **aldreki** og **koþan**. Runefølgen giver mening, hvis man supplerer **æ**-runen med en bistav øverst, hvorved runen kommer til at ligne **d**-runen i **aldreki**. Fejlen **huein** for det grammatisk korrekte **hueim** (dativ singularis maskulinum) er endnu en sjuskefejl.⁸

Fig. 4 Nærbillede af runestenen (foto forfatteren).

⁷ Oversættelse Ölands runindskrifter 1900, s. 84.

⁸ Det har trods henvendelser til Göteborgs konstmuseum og Nationalmuseum i Stockholm, ikke været muligt at opspore eventuelle forlæg og udkast til statuen.

August Sohlmans oversættelse i citatet ovenfor stemmer dårligt med runeteksten på statuen, hvor man forgæves leder efter ordet for ”dom” i oversættelsen. I stedet betyder orðstírr som nævnt ’berømmelse’. Forklaringen er, at Sohlman forveksler to strofer i Hávamál. De to strofer, som i standardudgaverne nummereres 76–77, gengives nedenfor sammen med Afzelius’ oversættelse af ”Odens höga sång den gamla”:⁹

76. Deyr fé, deyja frændr, deyr sjalfr it sama, en orðstírr deyr aldregi, hveim er sér góðan getr.	Bort dör din hjord, bort dö dina fränder och sjelf dör du äfven: men ryckett aldrig skall dö för den, som sig ett godt förvärfvar.
---	---

77. Deyr fé, deyja frændr, deyr sjalfr it sama, ek veit einn, at aldregi deyr: dómr um dauðan hvern.	Bort dör din hjord, bort dö dina fränder och sjelf dör du äfven: men ett vet jag, som aldrig dör, domen om den som dog.
---	--

Tegnér har selv bearbejdet disse strofer i 2. romance ”Kung Bele och Thorsten Vikingson”, hvor Thorsten ”snart hundraårig, / och ärrig som en runsten, och silfverhårig” fremsiger følgende visdomsord til Frithiof i strofe 29:

Du sjelf dör hän, och hän dör hvad dig tillhör;
men en ting vet jag, Frithiof, som aldrig dör,
och det är domen öfver död man: derföre
hvad ädelt är du vilje, hvad rätt du göre.

Eddadigtning og runer

Ud fra en moderne synsvinkel tangerer det historieforfalskning at skrive oldislandske eddadigte med middelalderruner, der tilmed – som det er tilfældet på Tegnér-statuen – er af østnordisk proveniens. Men brugen af runer på statuen afspejler en sejlivet forestilling om, at de oldgamle kvad på et tidspunkt blev nedskrevet med runer.

Den danske renæssancerunolog Ole Worm (1588–1654) var den første videnskabsmand, som trykte eddadigte og andre norrøne tekster med runer, og helt frem til slutningen af 1800-tallet var det den almindelige opfattelse, at de islandske sagaer hvilede på en runeskrevet tradition.¹⁰ I den romantiske litteratur var tanken om runeskrevne genstande som vist ovenfor populære. Det gælder foruden i Norden måske særligt i England, hvor Thomas Percys ”Five Pieces of Runic Poetry Translated from the Icelandic Language” 1763 blev et både direkte og kulturelt modeskabende ”bevis” på runernes brug i oldtidslitteraturen.¹¹

9 Afzelius 1818, s. 18.

10 Se fx Wills 2004.

11 Rix 2009.

Blandt de genuine runestenstekster findes naturligvis en del, oftest simpelt allittererende, poetiske indslag, mens mere komplekse versemål kendes sporadisk med den ølandske Karlevi-stens dróttkvad-strofe som et ret enestående eksempel. Blandt de længere metriske indskrifter er Rök-indskriften ligeledes i særklasse. Der er dog kun få direkte overlap til eddadigtningen og det kun i form af enkeltgloser og undertiden kenninger.

I norske middelalderindskrifter findes få citater fra edda- og skjaldedigtning. Eksempelvis giver en runepind fra Bergen anledning til at rette en læsefejl i selveste Codex Regius.¹² Ligeledes er et fragment af Harald Hardrådes Gamanvísur blevet påvist af Karin Fjellhammer Seim blandt Bryggen-indskrifterne fra Bergen.¹³ De norske runeindskrifter byder også på komplekse gåder med tilknytning til runedigtene.¹⁴ Men alt dette er naturligvis af mindre relevans for denne artikel.

Moderne runeindskrifter

Tegnér-statuens indskrift indskriver sig i en omfattende, efterreformatorsk tradition for brug af runer i historiserende øjemed. Indskrifterne er ofte citater fra kendte runeindskrifter eller norrøne tekster og kvad, men det kan også være til lejligheden komponerede indskrifter. Området er lidet udforsket, og endnu mindre er systematisk registreret, når man ser bort fra en efterhånden bedaget artikel om det danske materiale af Anders Bæksted.¹⁵

Blandt de formentlig tidlige, svenske eksempler på historiserende runeindskrifter kan nævnes Petter Salans runestensformede ”Efwighetens Runehäll” tiltænkt dronning Ulrika Eleonoras katafalk i 1693. I Uppsala kan man stadig bese den imponerende runesten rejst 1698 af Olof Rudbeck d.ä. efter Olof Verelius (død 1682) med et langt hyldestdigt. Længere oppe i tiden finder man runer på Johan Gustaf Liljegrens (død 1837) gravsten i Stockholm. I København bærer flere kulturpersonligheders gravsten fra 1800-tallet runeindskrifter: Werner Abrahamsson (død 1812), Rasmus Rask (død 1832), George Stephens (død 1895). Men disse runesten og runeindskrifter kan ikke rigtig sammenlignes med Tegnér-statuens.

Uden for den monumentale brug af runer findes der naturligvis en mængde indskrifter i stambøger, på løsgenstande osv., og der ligger en stor og kulturhistorisk vigtig opgave i at få samlet og beskrevet disse ”moderne” runer, om ikke andet så fordi der jævnligt dukker runefund op som muligvis – muligvis ikke – må afskrives som forfalskninger eller yngre indskrifter.¹⁶

I vores egen tidsepoke har vi talrige mere forgængelige skriftbærende medier, som også rummer moderne runeindskrifter: graffiti i det offentlige rum, kommercielle og private elektroniske billeder og tekster og – ja det lader sig ikke skjule – endog tatoveringer

12 Liestøl 1964, s. 43 f.

13 Seim 1986.

14 Se fx Louis-Jensen 1994.

15 Bæksted 1939.

16 Se fx Moltke 1982 og Gustavson 2012.

på private steder. Alt sammen noget, der i sig selv giver anledning til at interessere sig for emnet. For hvem ved, måske er disse runeindskrifter – midt i deres forgængelighed – med til at etablere et rygte, der med Tegnér-statuen i venlig erindring kan vare evigt.¹⁷ Til Per Stille vil jeg slutte med digterkongens egne visdomsord (Frithjofs saga, 2. sang, strofe 15):

En man förutom vänner, om än så stark,
dör hän, som stam i öcken med skalad bark.
Men vänsäll man han trifves, som träd i lunden,
där bäcken vattnar roten och storm är bunden

Litteratur:

- Afzelius, Arvid August (1818), *Sæmund den vises edda. Sånger af Nordens äldsta skalder*. Stockholm.
- Bæksted, Anders (1939), 'Vore yngste runeindskrifter', *Danske Studier* 1939, s. 111–138.
- Clausen, Henrik Nikolai (1877), *Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie*. København.
- Gustavson, Helmer (2012): 'Därom tvistade de lärde: den sensationella runinskriften på nålbrynet från Sigtuna', *Fornvännen* 107, s. 89–95.
- Göransson, Johan (1750), *Bautil, det är: alle Svea ok Götha rikens runstenar upreste ifrån verldenes år 2000 til Christi år 1000...* Stockholm.
- Liestøl, Aslak (1964), *Runer frå Bryggen*. Særtrykk av "Viking" 1963. Bergen.
- Louis-Jensen, Jonna (1994). 'Norrøne navnegåder', *Nordica Bergensia* 4, s. 35–42.
- Moltke, Erik (1982), "'Falske" runeindskrifter'. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1982, s. 5–12.
- Ploug, Carl (1862), *Samlede Digte*, København.
- Rix, Robert W. (2009), 'The Afterlife of a Death Song: Reception of Ragnar Lodbrog's Poem in Britain Until the end of the Eighteenth Century', *Studia Neophilologica* 81, s. 53–68.
- Seim, Karin Fjellhammer (1986), 'Fragment av Harald Hardrådes Gamanvísur overlevert i runer på Bryggen i Bergen', *Maal og Minne* 1986, s. 30–41.
- Sohlman, August (1853), 'Carl Gustaf Qvarnström', *Svea Folk-kalender för 1854*, s. 149–155.
- Tegnér, Esaias (1842), *Frithjofs saga*, Sjunde upplagan, Stockholm.
- Wills, Tarrin J. (2004), 'The Third Grammatical Treatise and Ole Worm's Literature Runica', *Scandinavian Studies* 76, s. 439–458.
- Ölands runinskrifter* granskade och tolkade af Sven Söderberg och Erik Brate. Sveriges runinskrifter utgifna af Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 1900–1906.

17 Tak til Thomas Rydén, Lunds universitet, for drøftelser omkring Tegnér-statuens runesten.

Förrådde Judas Jesus – eller överlämnade han honom bara?

Torsten Löfstedt

Traditionellt inom kristendomen har Judas Iskariot presenterats som lärjungen som förrådde Jesus, och han har fått fungera som arketyper av en förrädare. På senare tid har dock flera forskare försökt rehabilitera Judas Iskariot, däribland William Klassen, Elaine Pagels, Karen King, Marvin Meyer, James M. Robinson och här i Sverige Jörgen Magnusson.¹ Judas kom i särskild fokus när *National Geographic* publicerade fotografier av en nyupptäckt handskrift av det gnostiska Judasevangeliet med berättelser om dess upptäckt och rekonstruktion samt översättning i april 2006,² men det hade funnits en tendens att försöka presentera Judas i mer positiv dager långt innan dess.³ Forskare har uppmärksammat att senare evangelier ger mer negativ bild av Judas än Markusevangeliet, det evangelium som troligtvis skrevs först, och att kristna texter som är yngre än Nya testamentet ger en ännu mer negativ bild av Judas. Några exempel följer. Medan Markus (14:11) ger intrycket att överstepräster spontant lovade att belöna Judas, specificerar Matteus (26:15) att Judas frågade överstepräster hur mycket han skulle få om han utlämnade Jesus till dem. Medan Markus ger ingen explicit förklaring till varför Judas agerade som han gjorde, skriver Lukas (22:3) att ”Satan for in i Judas”, som då gick till verket. Till skillnad från de synoptiska evangelierna, identifierar Johannes-evangeliet, som många forskare anser är yngst av de fyra evangelierna, Judas som en tjuv (Joh 12:6) och en djävul, eller kanske rent av djävulen (Joh 6:70).⁴ I ett citat tillskriven kyrkofadern Papias som forskare tror komponerades cirka år 130, berättar författaren i detalj om hur äcklig Judas blev till utseendet, förmodligen efter det att han förrått Jesus och misslyckats med att hänga sig; Papias hävdar bl.a. att ”hans kropp svällde upp så att han inte ens kunde komma fram där en vagn med lätthet går in.”⁵

Frågan har rests om kristna bibelöversättare inte läser in senare traditioners negativa värdering av Judas in i de tidiga nytestamentliga texterna; på lingvistiska och teologiska grunder ifrågasätter några forskare om Judas agerande ursprungligen karakteriserades som förräderi överhuvudtaget. Till exempel summerar Klassen sin syn på hur Judas agerande skall tolkas: ”Such words as treachery or betrayal simply do not apply. ... Instead, we have, it is most likely, a disciple following the will of his master.”⁶ I

1 Jfr Klassen 1996; Pagels & King 2007; Meyer 2007; Robinson 2007; Magnusson 2008.

2 Översättningen som publicerades i *National Geographic* gjordes av Rodolphe Kasser, Marvin Meyer och Gregor Wurst.

3 Se analyser av tidigare försök att rehabilitera Judas i Paillard 1995 och Pyper 2001.

4 Om översättningsproblematiken i Joh 6:70 se Löfstedt 2009, s 70-73.

5 Översättning från Andrén och Beskow 2006, s 199. Om dateringen av denna text se s.194.

6 Klassen 1996, s 70.

denna artikel skall jag summera några av debatterna kring Nya testamentets Judasbild, i synnerhet frågan om de nytestamentliga författarna hade som avsikt att beskriva Judas motivationer som onda. Jag skall därefter ge en förklaring till deras besynnerliga verb val, för att sedan mycket kortfattat problematisera problematiserandet: hur ska försöken att rehabilitera Judas bäst förklaras? Till skillnad från Klassen och Magnusson försöker jag inte återskapa den historiske Judas, utan hoppas främst förstå vilken bild Markus, en av de tidigaste nytestamentliga författarna, ville ge av honom och hans agerande.⁷ Jag kommer att hänvisa till andra nytestamentliga texter och annan tidig kristen litteratur, men inte till de nyligen återfunna fragmenten av Judasevangeliet, då denna text troligtvis är betydligt senare än de nytestamentliga texterna och ger uttryck till en teologi som avviker starkt från den vi hittar i Markusevangeliet, och hjälper oss därför inte förstå Markus.⁸

De flesta översättningar av Nya testamentet beskriver Judas Iskariot som lärjungen ”som förrådde” Jesus, exempelvis i Markusevangeliets lista på lärjungar (Mark 3:19), så som *Bibel 2000* översätter det. Det grekiska verb som beskriver Judas’ agerande, *paradidomi*, översätts oftast som ’förråda’ när Judas är subjekt i *Bibel 2000* och som ’betray’ i flera engelska översättningar.⁹ Hans agerande enligt Mark 14:11 lyder i *Bibel 2000*: ”Men Judas Iskariot, en av de tolv, gick till översteprästererna för att förråda honom.”¹⁰ Och Jesus förutsäger i Markus 14:18 ”Sannerligen, en av er kommer att förråda mig, han som äter med mig”, och ”Människosonen går bort, som det står skrivet om honom, men ve den människa genom vilken Människosonen blir förrådd!” (14:21). När han lite senare ser Judas komma säger han: ”Här kommer han som skall förråda mig” (14:42).¹¹ 1917 års översättning använder också verbet ’förråda’ i dessa verser. Klassen (och därefter Magnusson) påpekar att det verb som översätts som ’förråda’, *paradidomi*, inte har denna betydelse i någon annan grekisk text från samma tid.¹² Snarare betyder det ’överlämna’ eller ’utlämna’, vilket inte låter lika dåligt.¹³ Intressant nog översätter *Bibel*

7 Forskare är oense om Markusevangeliet skrevs före eller efter templets fall år 70, men de flesta forskare är övertygade om att Matteus och Lukas använde Markusevangeliet som förlaga.

8 Judasevangeliet finns bevarad i fragmentarisk form i en enda handskrift skriven på koptiska c:a 300. Meyer (2007, s 13) spekulerar att den översattes från en grekisk förlaga som skrevs i mitteln av andra århundradet, då ett evangelium av detta namn omnämns av Irenaeus c:a år 180. För en kort översikt om Judasevangeliet och dess användbarhet i historiska Jesus-studier och nytestamentlig teologi, se Evans 2006, s 240-245.

9 Enligt Klassen (1996, s 54) översätts *paradidomi* konsekvent som ’betray’ i fyra engelska bibelöversättningar (NRSV, RSV, NEB, JB) i följande verser: Matt 10:4; Matt 26:15, 16, 21, 23, 24, 25, 46, 48; 27:3, 4; Mark 3:19; 14:10, 11, 18, 21, 42, 44; Luk 22:4, 6, 21, 22, 48; Joh 6:64, 71; 12:4; 13:2, 11, 21; 18:2, 5; 21:20.

10 I parallellversen i Matteus (26:16) använder dock översättarna ’utlämna’ i stället.

11 Magnusson 2008, s 79.

12 Klassen 1996, s 47ff. s 48: ”Not one ancient Greek text has so far surfaced in which [*paradidomi*] means ’betray’ or has the connotation of treachery.”

13 Klassen 1996, s 56: ”The verb has no inherently negative connotation.” In sin grekiska-engelska ordbok över Nya testamentet ger Danker (2000, s 762), som refererar till Klassen, som en av definitionerna till *paradidomi*, ”hand over, turn over, give up a person.”

2000 samma verb som 'överlämna' eller 'utlämna' i vissa sammanhang, exempelvis i Mark 10:33 "Vi går nu upp till Jerusalem. Människosonen skall utlämnas (< *paradidomi*) åt överstepräster och de skrifflärda, och de skall döma honom till döden och utlämna (< *paradidomi*) honom åt hedningarna, som skall göra narr av honom och spotta på honom, prygla honom och döda honom..." (1917 års översättning använder former av verbet 'överlämna' här.) Klassen (och därefter Magnusson) påpekar att när Judas är subjekt översätts verbet som 'förråda', medan när någon annan är subjektet översätts det som 'överlämna' eller 'utlämna', även om objektet är densamme Jesus.¹⁴ Till exempel skriver översättarna till *Bibel 2000* att överstepräster 'överlämnade' Jesus till Pontius Pilatus (Mark 15:1; även 1917 års övers.). Man kan med Magnusson fråga sig om deras beteende inte var lika svekfullt som Judas' beteende.¹⁵ Enligt *Bibel 2000* gör Pontius Pilatus sig skyldig till att 'utlämna' (*paradidomi*) Jesus till att dödas, fastän han hade sagt att han inte kunde finna honom skyldig till att ha gjort något som förtjänade dödsstraff (Luk 23:25).

Översättarna verkar därför ganska godtyckligt endast använda verbet 'förråda' när Judas är det uttryckta eller implicita subjektet. Översättningen 'förråda' är inte självklar även av ett annat skäl. Det finns ett annat grekiskt verb som närmare motsvarar 'förråda', nämligen *prodidomi*,¹⁶ från vilket är bildat det deverbala substantivet *prodotes* 'förrädare' vilket används om Judas i Luk 6:16.¹⁷ Lukas identifierar alltså Judas i denna vers som förrädare. Har översättarna felaktigt läst in Lukas' karakterisering av Judas in i Markus text?¹⁸ Är det möjligen så att Markus inte tänkte sig Judas agerande som förräderi? Det är vad Klassen tror: "The absence of the Greek word for 'traitor' or 'betray' applied to Judas in the earliest sources (except once, in Luke) and, indeed, throughout the New Testament is an unassailable witness to the fact that whatever Judas did, the earliest Christians did not view it as a betrayal of Jesus or of the faith community."¹⁹

Klassen och Magnusson presenterar översättningsproblematiken som om det vore en sensationell nyhet för forskarvärlden, fastän det är något som redan hade noterats i bibelkommentarer.²⁰ För icke-specialister var det dock något nytt och anmärkningsvärt.

14 "Virtually all translators consistently translate [*paradidomi*] as 'betray' when Judas is the subject of the action" (Klassen 1996, s 54).

15 Magnusson 2008, s 81. Se även Brown 1994.s 211: "*Paradidonai* is used frequently in relation to Judas... and so there is a tendency to translate it as 'betray' [...9]; but such a translation blurs the parallelism to the agency of others expressed by this verb."

16 Klassen 1996, s 49. Danker (2000, s 867) ger följande definition av verbet: "to hand over in a treacherous manner, betray."

17 Former av detta substantiv förekommer även i Apg 7:52. Stefan säger till översteprästen och andra judiska ledare om den Rättfärdige som skulle komma: "nu har ni förrått och mördat honom..." Intressant nog karakteriserar Lukas överstepräster också som förrädare (*prodotai*) i Apg 7:52 – men översättarna brukar ändå inte översätta *paradidomi* som 'förråda' när överstepräster är subjekt. Se även 2 Tim 3:4.

18 Magnusson 2008, s 75.

19 Klassen 1996, s 57-58.

20 Gundry 1993, s 169: "Παρεδωκεν gets the connotation of betrayal only from its context."; Brown 1994, s 211-213; Morris 1995, s 342.

Till skillnad från Klassen och Magnusson tror jag att den traditionella översättningen av *paradidomi* som 'förråda' när den används om Judas' gärning, även om den inte är exakt, motsvarar Markus syn på Judas handlande. Visserligen används verbet *paradidomi* även om handlingar som inte betraktas som negativa i Nya testamentet, men det finns sammanhang (där Judas inte omnämns) där handlingen som verbet beskriver ändå måste anses vara negativ. Jämför hur verbet *paradidomi* används i följande verser i *Bibel 2000*, där verben i fet stil översätter *paradidomi*:

Matt 5:25 ”Skynda dig att komma överens med din motpart medan ni ännu är på väg, så att han inte **överlämnar** dig åt domaren och domaren **lämnar** dig åt vakten och du sätts i fängelse.”

Mark 13:9 ”Men var på er vakt. Man skall **utlämna** er åt domstolar, och ni skall pryglas i synagogorna och ställas inför ståthållare och kungar för min skull, som vittnen inför dem.” (även Matt 10:17, Luk 21:12).

Mark 13:12 ”Broder skall **skicka** broder i döden, och en far sitt barn.”
(även Matt 10:21)

Matt 24:10 ”Då skall många komma på fall och **ange** varandra och hata varandra”

Att överlämna en människa till hans fiender brukar inte betraktas som en snäll gärning, oavsett vilket verb vi använder.²¹ Klassen spekulerar att Judas kanske inte hade förväntat sig att de judiska religiösa ledarna skulle arrestera Jesus – kanske hoppades han snarare på en försoning mellan Jesus och översteprästerna.²² Det är en spännande tanke, men den är helt Klassens konstruktion och saknar belägg i de nytestamentliga texterna. I Apg 1:16 beskrivs Judas som ”en vägvisare’ (*hodegos*) åt dem som grep Jesus” snarare än som ’förrädare’ – men likväl beskrivs hans handling som en ogärning (*adikia* Apg 1:18). Som nämndes kallar Lukas Judas för förrädare på ett ställe (Luk 6:16); det är därmed underförstått att Lukas betraktade hans gärning som förräderi, även när han använder verbet *paradidomi* för att beskriva det.

Vad betyder det att förråda någon? *Norstedts Svenska ordbok* ger följande definitioner: ”1) genom svek göra (hemlighet) känd för ngn. 2) svekfullt utlämna ngn till fiende.”²³ Den första betydelsen är inte relevant här – Jesus påpekar att hans undervisning varit offentlig (Mark 14:49). Det Judas gjorde var inte att avslöja Jesu lära, utan att låta de judiska ledarna veta när och var de kunde tämligen ostört gripa Jesus (jfr Mark 14:11).²⁴ Vidare visade han folkhopen som de judiska religiösa ledarna skickat ut vilken person som var Jesus (Mark 14:43-44).

21 Jfr Eslinger 2000, s 57 ”’Handing over’ it may be, but in terms of the human conventions of friendship and loyalty it is betrayal.”

22 Klassen 1996, s 69.

23 Allén, red. 2003, s 331.

24 Så även Robinson 2007, s. 158. Contra Schweitzer som ansåg att Judas avslöjade den messianiska hemligheten (Klassen 1996, s 43).

Markusevangeliet verkar låta Judas bära på skuld för sitt agerande.²⁵ Det finns inga tecken på att Judas beordrades att överlämna Jesus,²⁶ utan intrycket Markus ger är att Judas begav sig till översteprästerna självmant (Mark 14:10-11) - kanske därför att han tillhörde den skara av lärjungar som var förargad över att Jesus inte fördömde kvinnan som slösaktigt hällde balsam på Jesu huvud samma kväll utan snarare prisade hennes gärning (14:3-9).²⁷ Visserligen gör inte Markus denna koppling explicit,²⁸ men den är inte långsökt. Det första som Markus berättar om efter han redovisat för hur Jesus försvarade kvinnan är att Judas söker upp översteprästerna. Man kan dock fråga sig varför Markus inte säger att Judas var en av dem som kritiserade kvinnan om det är vad han tror hände. Kanske vill han presentera händelserna såsom lärjungarna upplevde dem: Judas förräderi var inte något som lärjungarna hade väntat sig. Det är inte omöjligt att Judas (och andra lärjungar, liksom även läsare idag) fann Jesu försvar för kvinnans handling anstötligt: ”Låt henne vara! Varför gör ni henne ledsen? Hon har gjort en god gärning mot mig. De fattiga har ni alltid hos er, och dem kan ni göra gott mot när ni vill, men mig har ni inte alltid” (Mark 14:6-7). Judas kan ha upplevt Jesus som högfärdig, nonchalant och inte längre en trovärdig messiaskandidat och denna upplevelse kan ha inspirerat hans agerande.

Det bör påpekas att i Markusevangeliet utpekar inte Jesus Judas som sin förrädare, han identifierar endast sin förrädare som en av de tolv som doppar i skålen tillsammans med honom (14:20).²⁹ Matteus- och Johannesevangelierna låter Jesus veta i förväg vem det var som skulle förråda/överlämna honom (Matt 26:25; Joh 6:64; 13:11), men det är inte fallet i Markus eller Lukas. Enligt Markusevangeliet säger Jesus att en av dem som åt med honom förråda honom; och bekymrade frågar lärjungarna ”den ene efter den andre”: ”Det är väl inte jag?” (Mark 14:19). Deras fråga tyder på att de alla kunde ha blivit förrädare. Klassen skriver helt övertygande:

In this way Mark drives home the point that anyone of the disciples could possibly have served as informer. Each had reason to go to the Temple leadership to blow the whistle on Jesus, for each was baffled by the direction of Jesus' work and had no idea where it was headed during the last hectic days in Jerusalem.³⁰

Inte bara Judas utan även de andra lärjungarna var osäkra på vad Jesus hade för planer, och som Markus antyder, var det mer än en lärjunge som tog illa vid sig vid kvinnans

25 I Matteusevangeliet blir Judas skuld ännu tydligare; där bedömer han sin egen handling som en synd (27:4).

26 Contra Klassen (1996, s 45): “What our earliest sources say is that Judas did nothing until Jesus told him to do it.”

27 Johannesevangeliet (12:4) specificerar att det var just Judas som framförde kritiken mot kvinnans slöseri.

28 Magnusson 2008, s 76 skriver att ”Judas intentioner ... inte framgår av själva texten” och Klassen (1996, s 38) skriver om Judas: ”his motive... cannot be ascertained.”

29 Som många tolkare har påpekat, kan vi se en allusion till Psalm 41:10 här (”Också min vän som jag litade på och som delade mitt bröd, han trampar på mig.”). Att bryta mot bordsgemenskapen ansågs vara ett särskilt grovt brott, det var ett klassiskt exempel på förräderi.

30 Klassen 1996, s 85-86.

slöseri. Men det var till slut bara Judas som överlämnade Jesus till de judiska myndigheterna.

I Markusevangeliet (och de andra synoptiska evangelierna) yttrar Jesus ett ve-rop över den person som överlämnar honom, vilket har traditionellt tolkats som en dom över Judas.³¹

”Människosonen går bort som det står skrivet om honom, men ve den människa genom vilken Människosonen blir **förrådd!** Det hade varit bättre för den människan att hon aldrig hade blivit född.” (Mark 14:21; även Matt 26:24, Luk 22:22)

Klassen (och Magnusson) föreslår att ve-ropet här ger uttryck till medkänsla, snarare än förbannelse eller fördömelse.³² Vi finner ett exempel på detta språkbruk i Matt 24:19, i samband med Jesu profetia om den sista stora nöden: ”Ve dem som väntar barn eller ammar i den tiden.” Det är inte troligt att Jesus fördömer dem som råkar ha nyligen fött barn när den sista stora nöden inträffar; snarare ger han uttryck till medkänsla. Men man bör också jämföra ve-ropet i Mark 14:21 med andra ve-rop i evangelierna. Är det troligt att ve-ropet i Luk 6:24 ger uttryck för medkänsla för de rika exempelvis, eller att ve-ropen mot de skriftlärdade och fariséerna i Matt 23:13, 15, 23, 25 som han kallar blinda ledare och blinda dårar (23:16, 17) och hycklare (23:23,25) ger uttryck för medlidande? Det är mer troligt att de ger uttryck till fördömelse. Ve-ropet i Mark 14:21 bör också jämföras med dem i Luk 17:1-2 och Matt 18:6-7, citat med snarlik struktur:

”Det är oundvikligt att förförelserna kommer, men ve den genom vilken de kommer. Det vore bättre för honom att ha sänkts i havet med en kvarnsten om halsen än att kunna förleda en enda av dessa små. Ta er i akt!” (Luk 17:1-3a)

”Men den som förleder en av dessa små som tror på mig, för honom vore det bäst om han fick en kvarnsten hängd om halsen och sänktes i havets djup. Ve dig värld med dina förförelser. Förförelserna måste ju komma, men ve den människa genom vilken de kommer.” (Matt 18:6-7)

Författarna till de synoptiska evangelierna är uppenbarligen medvetna om problematiken som en strikt förståelse av predestinationsläran kan innebära; att vissa händelser är förutbestämda innebär inte att de som utför aktionerna är skuldfrä.³³ Det faktum att Judas agerade i enlighet med Guds plan innebär inte att han inte ansvarar för sina hand-

31 Jfr Hartman 2005, s 516.

32 Klassen 1996, s 81, Magnusson 2008, s 78.

33 Om parallelltexten i Lukas skriver Green (1997, s 765): ”v 22 is a transparent affirmation of the larger biblical notion of dual causation, a refusal to collapse the tension between divine sovereignty and human responsibility.” Paillard undersöker temat om Judas roll i Jesu arrest och om hur den tolkades i ljuset av gammaltestamentliga profetior och drar slutsatsen (1995, s 210): ”Bibelns Judas var varken en lydnadens martyr eller ett offer för predestinationen. Lika litet som Jesus var han en sprattelgubbe i händerna på en Gud som drog i trådarna och lät honom på förutbestämd tid och plats utföra sitt nummer på förutbestämt sätt.”

lingar.³⁴ Det är troligt att den traditionella tolkningen av Mark 14:21 är korrekt; evangelisten menar att Judas kommer att fördömas för sin gärning.³⁵

Det finns andra skäl att tro att evangelisterna inte tänkte sig Judas som lojal lärjunge. De synoptiska evangelierna ger listor på Jesu tolv lärjungar (Matt 10:2-4, Mark 3:16-19; Luk 6:14-16); i alla listor är det Judas namn som kommer sist. De lärjungar vars namn kommer närmast Judas i listan är lärjungar som knappast figurerar i evangelierna: Jakob Alfaios son; Taddaios; Simon Kananaios” (Matt 10:3-4, även Mark 3:18); ”Alfaios son Jakob, Simon, som kallades seloten, Jakobs son Judas” (Luk 6:15). Petrus får hedersplatsen först i listorna. Det är troligt att evangelisterna sätter Judas namn sist för att betona hans skamliga beteende, snarare än att utmärka honom som ovanligt lydig.

Om Markus avsikt inte var att ge bilden av Judas som lojal lärjunge som var villig att utföra ett uppdrag ingen annan lärjunge kunde anförtros, utan tänkte sig honom just som förrädare, varför använder han då inte verbet *prodidomi*, som har betydelsen ’förråda’? Jag tror att Markus ordval påverkas av en tidigare liturgisk formulering som användes av kristna församlingar i samband med nattvardsfirandet, vilket i sin tur refererar till profetian om den lidande tjänaren i Jesaja 53 som den lyder i Septuagintan, den grekiska översättningen av Gamla testamentet som Nya testamentets författare använde flitigt.³⁶

En nyckeltext i detta sammanhang är Första Korinthierbrevet. De flesta forskare är övertygade om att Pauli brev är äldre än evangelierna, och därmed kan de ge en tydligare bild av den äldsta kyrkan. I Första Korinthierbrevet (11:23) refererar Paulus till nattvardsfirandet, och skriver: ”Jag har själv tagit emot från Herren det som jag har **fört vidare** till er. Den natten då Herren Jesus blev **förrådd**, tog han ett bröd, tackade Gud, bröt det och sade: ”Detta är min kropp som offras för er. Gör detta till minne av mig.” (Jag har markerat översättningar av verbet *paradidomi* återigen i fet stil, för att visa att dess betydelse beror på sammanhanget.) Troligtvis citerar Paulus här en liturgisk text.³⁷ Det är oklart om Paulus syftade på Judas’ ’förräderi’ eller på Faderns utlämnande av Sonen.³⁸ Magnusson påpekar att där Paulus specificerar agent, är det Gud Fader som

34 Magnusson skriver också om Markus 14:21: ”Citatet är ... med största sannolikhet fullt av tolkningar och tillägg som gjorts ’med facit i hand’” (2008, s 77). Denna ad hoc lösning är inte relevant. Vi kan inte komma åt vad Jesus egentligen sade, utan vi kan endast analysera det som evangelisterna berättar.

35 Gundry (1993, s 839) påpekar att det inte nödvändigtvis måste röra sig om evig fördömmelse: ”Taken strictly, the implied judgment might be less frightful than eternal damnation but more frightful than never having come into existence. One wonders what besides eternal damnation would be more frightful, however.” Jfr även Hagner (1995, s 767): ”the somber saying that ’it were better had that man not been born’ finds a parallel in the apocalyptic language of 1 Enoch 38.2 and points to the great seriousness of the offense.”

36 Vidare kan det ha varit fallet att verbet *prodidomi* inte var flitigt använt vid denna tid. Danker ger få exempel på dess bruk.

37 Jfr Fee 1987 s. 548.

38 Klassen (1996, s 51): ”Since the text does not say who handed him over, we conclude that the tradition of Judas as betrayer was not found in Paul or in the earliest layers of the tradition.” Danker (2000, s 762): ”It is not certain that when Paul refers to ’handing over, ’delivering up’, arresting’ ... he is even thinking of the action taken against Jesus by Judas much less interpret-

överlämnar Jesus i syndares händer, eller Jesus som överlämnar sig själv, medan Judas överhuvudtaget inte omnämns i Pauli brev:

Rom 8:32 ”Han som inte skonade sin egen son utan **utlämnade** (< paradidomi) honom för att hjälpa oss alla...”

Gal 2:20 ”Jag lever i tron på Guds son, som har älskat mig och **offrat sig** (< paradidomi) för mig.”³⁹

I en tredje vers specificerar inte Paulus vem som gör utlämnandet, men i sammanhanget är det troligt att det är samma som sedan lät uppväcka Jesus, nämligen Gud:

Rom 4:24-25 ”Vi skall räknas som rättfärdiga, ty vi tror på honom som från de döda har uppväckt vår herre Jesus, som blev **utlämnad** (< paradidomi) för våra överträdelsers skull och blev uppväckt för vår rättfärdiggörelses skull.”

Detta språkbruk (i synnerhet Rom 4:25) påminner om språket i Jesaja 53, ett stycke som är avgörande för Nya testamentets tolkning av Jesu död. Markus låter Jesus alludera till denna profetia direkt efter berättelsen om hur han förhärligats på berget (Mark 9:12) och han alluderar igen till profetian i samband med Jesu korsfästelse (Mark 14:60-61, jfr. Jes 53:7). De synoptiska evangelierna vidareutvecklar kopplingarna till den lidande tjänaren i Jesaja. Lukas berättar att när Jesus skulle bege sig till Gethsemane sade han åt lärjungarna att köpa sig svärd, med förklaringen, ”Jag säger er att med mig skall det ord i skriften gå i uppfyllelse som lyder: *Han räknades till de laglösa*. Ty nu fullbordas det som är sagt om mig” (Luk 22:37). Citatet ”Han räknades till de laglösa” kommer från Jes 53:12. Lukas ger oss en nyckel med vars hjälp efterföljande händelser kan tolkas.⁴⁰ I samma vers i Jesaja förekommer det för oss viktiga verbet *paradidomi*; jag citerar Moisés Silvas nya engelska översättning av Jesaja enligt Septuagintan:

Therefore he shall inherit many and he shall divide the spoils of the strong, because his soul was **given over** to death, and he was reckoned among the lawless, and he bore the sins of many, and because of their sins he was **given over**.⁴¹

Jag håller det för troligt att Paulus väntar sig att läsaren skall se denna koppling till Jesaja 53, och att det är därför han använder just detta verb; det var för att som ett offerlamm ta på sig de mångas synder som Jesus dog. Detta utesluter dock inte att Paulus är medveten om den roll Judas hade i det hela.⁴² För att Jesus skall överlämnas i enligt

ing it as betrayal.” Denna reviderade översättning har påverkat utformningen av liturgin i ett protestantiskt samfund. I *Book of Common Worship* för Presbyterian Church USA ger man som alternativ till de traditionella instiftelseorden (”In the night in which the Lord Jesus was betrayed”) orden: ”The Lord Jesus, on the night of his arrest, took bread ...”

39 Jämför även Ef 5:25 ”Ni män, älska era hustrur så som Kristus har älskat kyrkan och **utlämnat** sig själv för den...” Många forskare tror att Paulus inte är författare till detta brev. *Paradidomi* används dock på samma sätt här som i Gal 2:20.

40 Jfr Fee 1987, s 549.

41 Pietersma red. 2007, s 866. Se även Jes 53:6. ”All we like sheep have gone astray; a man has strayed in his own way, and the Lord **gave him over** to our sins.”

42 Contra Meyer (2008, s 20): ”Paul... knows nothing of a betrayal of Jesus by a renegade disciple named Judas...”

het med skrifterna måste någon utföra överlämnandet. Paulus försöker inte återberätta Jesusberättelsen i sina brev,⁴³ och vi kan därför inte veta om han tänkte sig Judas som trogen vän eller förrädare. Jag tror dock inte att han skulle betrakta Judas som lojal lärjunge. Det finns ett gott skäl att tro att Paulus även har Judas gärning i åtanke när han skriver till församlingen i Korinth. Som Gordon Fee påpekar, hänvisar Paulus till 'traditionen', det som han hade tagit emot ifrån Herren. Det är osannolikt att Paulus menar att denna information om nattvarden var något han hade fått sig förmedlat via uppenbarelse. Mer troligt är att han lärt känna denna tradition via Jesu lärjungar: det är inte osannolikt att det är samma tradition som återkommer i alla fyra evangelier, där 'utlämnandet' av Jesus kopplas samman med Judas.⁴⁴ Med tanke på att Paulus därefter varnar församlingsmedlemmarna i Korinth att de måste vara noga med att inte ta nattvarden på ovärdigt sätt så att de syndar mot Herrens kropp och blod, och skriver att de skall pröva sig själva för att slippa bli dömda (1 Kor 11:27-28), så kan Paulus mycket väl ha tänkt sig Judas som avskräckande exempel, då han enligt de synoptiska evangelierna deltog i den första nattvarden för att direkt därpå förråda Jesus. I samma brev drar Paulus även en parallell med folket Israel hur de döptes in i Moses i havet och åt samma andliga mat, men ändå var Gud inte nöjd med dem (1 Kor 10:1-5). Paulus varnar att om deltagande i sakramenten görs på ett tanklöst sätt hjälper det inte personen komma närmare Gud utan kan snarare leda till döden; återigen vore Matteus (27:3-10) och Lukas (Apg 2:16-20) berättelser om Judas' död givna illustrationer av detta.

Jag håller det för troligt att samma liturgiska text som ligger bakom 1 Kor 11:23ff har påverkat verbvalet i Markus, att Markus använder *paradidomi* istället för *prodidomi* för att påminna om nattvardsliturgin och för att göra anspelning till Jesaja 53 tydligare.⁴⁵ Det Markus vill betona är att Jesus överlämnades för folkets synder i enlighet med Jesajas profetia; Judas var helt enkelt personen genom vilken han överlämnades.

Hur viktig är frågan om Judas agerande är att betrakta som förräderi? Läger vi för stor fokus på Judas lär vi missa poängen med berättelsen. Hur vi än ser på Judas skuld, skedde överlämnandet i enlighet med Guds vilja (Mark 14:21, Apg 2:23) och med Jesu vetande (fastän det inte framgår i Markusevangeliet att Jesus i förväg visste vilken av lärjungarna som skulle förråda honom). Magnusson observerar – "I våra äldsta källor är det alltså vad Gud och Jesus gör i samband med överlämnandet som är centralt. Vem som utför själva handlingen tycks vara av underordnad betydelse."⁴⁶ Och det stämmer

43 I inget av Nya testamentets brev återberättar författaren berättelser om Jesu liv. Breven hade uppenbarligen annat syfte än evangelierna.

44 Fee 1987, s 549.

45 Jfr. Collins (2007, s 223) som skriver à propos bruket av verbet *paradidomi* i Mark 3:19: "It is probably not a coincidence that this verb occurs twice in the poem about the Suffering Servant in Isaiah." Jfr även Gärtner (1971.25): "The important expression *paradidonai* receives its meaning from Isaiah 53, a point which emerges most clearly from the proclamation of the apostles as seen in Acts, where hints of the *pais* (servant) theology can be heard." Magnusson verkar inte ha observerat Gärtners studier av Judas och den koppling han gör till Jesaja 53. Jfr också Brown 1994, s 212.

46 Magnusson 2008, s 75.

även väl överens på hur det är i kyrkor idag- i nattvardsliturgierna i Svenska kyrkan ligger betoningen på Jesu gärning, och Judas omnämns inte.⁴⁷ Vidare är det fallet att evangelierna aldrig påstår att det skulle vara Judas allena som bar skulden till Jesu död, utan både judiska och romerska ledare hade också avgörande roller i det hela och, som påpekats ovan, beskrivs deras beteende av evangelisterna med samma verb som Judas beteende. Vidare, enligt traditionell kristen teologi är det inte Judas som får bära all skuld, utan utgående ifrån en tolkning av Jesaja 53 är det Jesus som bar alla människors skuld på sig. Man kan därför fråga sig varför så många fokuserat på Judas agerande och hans motiv.

Svaret är att både traditionella bibeltolkare och revisionister (som Klassen och Magnusson) ser Judas som en prototyp, antingen som prototypen för en avfälling, syndaren som misströstade, eller som ett exempel på en liten man som utnyttjades av dem som hade makt, och sedan blivit oskyldigt fördömd.

Det finns de som vill frikänna Judas därför att han använts som representant för hela det judiska folket.⁴⁸ Meyer spekulerar att Judas är helt eller åtminstone delvis en fiktiv person, och att nytestamentliga författare valde att använda just detta namn för att underlätta associationer med judarna.⁴⁹ Meyers tes är inte övertygande. Det finns andra personer i Nya testamentet med samma namn som inte ges negativa associationer- t.ex. nämner Lukas en lärjunge känd som Judas, Jakobs son (6:16), som uppenbarligen förblev lojal mot Jesus, och Nya testamentet inkluderar även en text vid namn Judasbrevet. Andra har påpekat att enligt Matt 26:21-25 Judas titulerar Jesus som 'rabbi' medan de andra lärjungarna använder titeln 'Herre', och menar att detta också visar på evangelistens negativa syn på judar.⁵⁰ Jag finner det mer troligt att Matteus vill reservera bruket av termen 'Herre' som tilltal till Jesus till dem som insett Jesus unika roll i frälsningshistorien.⁵¹ Jag är inte övertygad om att någon av evangelisterna tänkte sig Judas som representant för judarna som etnisk eller religiös grupp. Det är fullt rimligt att dra slutsatsen att evangelisterna såg Judas gärning var ond, men det vore oansvarigt att därav dra slutsatsen att det judiska folket är ondskefullt. Vi behöver inte känna oss tvungna att frikänna Judas utav rädsla för att vi annars uppmuntrar till antisemitism.

Intresset att vilja frikänna Judas kan också ses som en logisk konsekvens av den fokus på Guds kärlek som färgat västerländsk protestantism. Klassen skriver i denna anda: "I cannot help concluding that Jesus, being true to himself, loved [Judas] to the end."⁵²

47 Jämför nattvardsbönerna i *Den Svenska Kyrkohandboken I och II* (Svenska kyrkan, 1999), s 43-56. Uttrycket "den natt då han blev förrådd" används, men vem det är som förrådade Jesus specificeras inte.

48 Se referenser i Gärtner 1971.23

49 Meyer 2008, s 20.

50 Robinson 2007, s 136-7.

51 På liknande sätt använder Matteus termen *proskuneo* ('tillbe') för att beskriva aktioner hos dem som hade en aning om Jesu gudomlighet och använder det inte för dem som hånade Jesus, även om deras aktioner var utåt sett identiska (se vidare Löfstedt 2013).

52 Klassen 1996, s 38.

Klassen vill ta bort fokus från Judas påstådda förräderi, så att kyrkan inte riskerar att missa budskapet om Guds nåd,⁵³ och han framkastar teorin att Jesus kanske också hade Judas i åtanke när han bad: ”Fader, förlåt dem, de vet inte vad de gör” (Luk 23:34).⁵⁴

En annan möjlighet är att försöken att frikänna Judas är motiverade av en ovilja att döma, för att inte själv bli dömd (jfr Matt 7:1). Om förrädaren *par excellence* blir frikänd, hur mycket mer förtjänar inte vi ’vanliga’ människor att bli frikända? Paillard spekulerar att det västerländska intresset i Judas har sitt ursprung i några synnerligen djupsittande skuldkänslor. Han refererar till ett samtal han hade om Judas med den jungianske religionspsykologen Hjalmar Sundén: ”Sundén var kategorisk: vårt intresse för Judas bottnar i skuldkänslor i det kollektiva omedvetna, därför att vi har avvisat Gud – en fadersrevolt som i psykets dunkel kan upplevas som ett fadersmord.”⁵⁵

Det finns många förklaringar till varför bibelforskare vill frikänna Judas, men jag kan inte finna att någon av revisionisternas syn på Judas motsvarar de nytestamentliga författarnas syn på honom och hans agerande. Det är troligt att Markus liksom de andra evangelisterna betraktade Judas som förrädare. Men vi kan inte bortse från det faktum att Markus har valt att använda verbet *paradidomi* hellre än *prodidomi* för att beskriva det Judas gjorde. Det hade varit bättre om översättarna till *Bibel 2000* hade valt att konsekvent översätta verbet *paradidomi* med ’utlämna’ när objektet är en människa, och lämnat värderingen av handlingen till läsarna. På så sätt hade parallellerna mellan Judas agerande och de judiska och romerska myndigheternas agerande och de gammaltestamentliga profetiorna varit tydligare. För Markus och de andra evangelisterna var Judas den som svekfullt överlämnade Jesus åt judiska religiösa ledare som svekfullt överlämnade honom till den romerske ståthållaren Pontius Pilatus som svekfullt överlämnade honom till att dödas – allt i enlighet med Guds plan som hade förkunnats genom profeten Jesaja.

Litteratur

- Allén, Sture, m. fl., red. (2003), *Norstedts Svenska Ordbok*. Norstedts Akademiska Förlag.
- Andrén, Olof & Per Beskow, red. & övers (2006), *De Apostoliska fäderna*. Artos
- Brown, Raymond E. (1994), *The Death of the Messiah: From Gethsemane to the Grave: A Commentary on the Passion Narratives in the Four Gospels*. Vol. 1. London: Geoffrey Chapman.
- Collins, Adela Yarbro (2007), *Mark: A Commentary*. (Hermeneia) Fortress Press.
- Danker, Frederick William (2000), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature* (first edition by Walter Bauer). Chicago: University of Chicago Press.

⁵³ Klassen (1996, s 51): ”Because the church has focused so much on the perceived evil of Judas, it has lost sight of the marvelous saving grace of God at work even in him.”

⁵⁴ Klassen 1996, s 68.

⁵⁵ Paillard 1995, s. 223.

- Eslinger, Lyle (2000), "Judas Game: the Biology of Combat in the Gospel of John." *Journal for the Study of the New Testament* 77.45-73
- Evans, Craig (2006), *Fabricating Jesus: How Modern Scholars Distort the Gospels*. Downers Grove, IL: InterVarsity.
- Fee, Gordon D. (1987), *The First Epistle to the Corinthians*. NICNT. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Green, Joel B. (1997), *The Gospel of Luke* (New International Commentary on the New Testament). Grand Rapids, MI: Eerdmans
- Gundry, Robert H. (1993), *Mark: A Commentary on his Apology for the Cross*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Gärtner, Bertil (1971), *Iscariot*. Philadelphia: Fortress.
- Hagner, Donald A. (1995), *Matthew 14-28*. (Word Biblical Commentary 33B) Dallas: Word.
- Hartman, Lars (2005), *Markusevangeliet 8:27-16:20*. (Kommentar till Nya testamentet) Stockholm: EFS Förlaget.
- Klassen, William (1996), *Judas: Betrayer or Friend of Jesus?* Minneapolis: Fortress
- Löfstedt, Torsten (2009), 'The Ruler of This World'. *Svensk Exegetisk Årsbok*, 74, s 55-79.
- Löfstedt, Torsten (2013), 'Don't Hesitate, Worship! (Matt 28:17)'. *Svensk Exegetisk Årsbok* 78, s 161-172.
- Magnusson, Jörgen (2008), *Judasevangeliet: Text, budskap och historisk bakgrund*. Lund: Arcus.
- Meyer, Marvin (2007), *Judas: The Definitive Collection of Gospels and Legends about the Infamous Apostle of Jesus*. New York: HarperCollins.
- Morris, Leon (1995), *The Gospel according to John* (New International Commentary on the New Testament). Grand Rapids: Eerdmans.
- Pagels, Elaine och Karen King (2007), *Reading Judas: the Gospel of Judas and the Shaping of Christianity*. Detroit: Gale, Cengage.
- Paillard, Jean (1995), *Broder Judas - en ny syn på förrädaren*. Örebro: Libris
- Pietersma, Albert, red. (2007), *A New English Translation of the Septuagint*. New York: Oxford University Press.
- Pyper, Hugh S. (2001), "Modern Gospels of Judas: Canon and Betrayal." *Literature and Theology* 15. 111-122.
- Robinson, James M. (2007), *The Secrets of Judas: The Story of the Misunderstood Disciple and His Lost Gospel*. New York: HarperSanFrancisco.
- Svenska kyrkan (1999), *Den Svenska Kyrkohandboken I och II*. Stockholm: Verbum.

Sven Nilsson i Blendaland

Påvel Nicklasson

Inledning

En intressant fråga i forskningen om Lundaprofessorn Sven Nilsson (1787–1883) är när och hur han började intressera sig för arkeologi. Nilssons avhandling *Den skandinaviska Nordens ur-invånare*, utgiven häftesvis mellan 1838 och 1843, anses vara den vetenskapliga arkeologins portalarbete. Den föregicks av en mindre uppsats, *Inledning till jagtens och fiskets historia* som trycktes 1835 i andraupplagan av hans Fauna, delen om fåglarna.¹ Det kom som en stor överraskning för samtiden att naturforskaren och zoologen Nilsson intresserade sig för forntiden och det finns egentligen bara antydningar som visar när och hur hans intresse vaknade och det är ett litet mysterium varför Nilsson bestämde sig för att förnya arkeologin.

Om man letar i Nilssons tidiga anteckningsböcker och korrespondens hittar man spridda antikvariska iakttagelser bland alla noggranna naturvetenskapliga observationer. Detta är kanske inte så underligt, en akademiker på Nilssons tid skulle vara allmänbildad och kunna litet om det mesta. Dessa passager kan dock kasta ljus över hur den unge Nilsson såg på forntiden och kanske även på hans väg till arkeologin. Man kan i vissa fall spåra tanketrådar som uppträder tydligare i senare arkeologiska arbeten och studera hur han kommit fram till ställningstaganden. Anteckningarna visar även hur dåtidens antikvarier arbetade med ett brett källmaterial där arkeologi, historia, lingvistik och sagor studerades parallellt och där de moderna disciplinerna ännu inte knoppats av från det samlade antikstudiet.

En samling tidiga antikvariska iakttagelser berör Nilssons resa genom Varend 1821. Reseskildringen, då den sätts in i sitt sammanhang, ger även en antydning om Sven Nilssons minst sagt eldfångda personlighet.

Den odräglige

Fru Fortunas hjul snurrade 1821 brant uppåt för Sven Nilsson. Han fick på våren professors namn och företräde i Lunds universitets lönetur. Löneturen grundades i att universitetet hade ett begränsat antal avlönade professurer. Eftersom det oftast fanns fler professorer än professurer, gick flera professorer oavlönade tills en äldre kollega avgick eller avled. För att administrera detta satte man upp en lönetur, en kölista, på vilken professorerna kunde studera hur länge det i bästa fall dröjde innan de fick betalt. Professorer kunde arbeta utan lön i mer än ett decennium och villkoren för akademiker var ett stort problem.

1 Nilsson 1838–1843; 1835a

Den nyutnämnde Nilsson trängde sig före flera mer meriterade och äldre professorer, vilket väckte mycket ont blod. Detta var i och för sig inte bara Nilssons fel, utan förturen hade enväldigt beslutats av universitetets kansler Lars von Engeström, som styrde och ställde efter eget huvud och vars agerande i många frågor kan liknas vid fiffel. Nilsson hade dock skrivit till Engeström och hotat med att avsluta sina vetenskapliga studier och sadla om till präst om inte Engeström såg till att han fick en trygg inkomst. Nilsson var skicklig då det gällde att ställa sig in hos nyckelpersoner.²

Nilsson fick en ordnad ekonomi, vilket givetvis gynnade forskning och livet i övrigt. Som nybliven professor började han också undervisa, en syssla som han inte hade någon naturlig fallenhet för. Hans välgörare kemisten Jöns Jakob Berzelius och Hans Gabriel Trolle Wachtmeister fruktade till och med för Nilssons liv då han släpptes lös på studenterna: ”Om icke innan slutet af hans Rectorat Pojkarne giöra kol på eller af honom så är Guds synnerliga nåd med i spelet. En hel nation, den Götheborgska, är nu i insurrectionstillstånd.”³ Att giöra ”kol på eller af” Nilsson hade dubbel innebörd eftersom ett av Nilssons stora intressen 1821 var förkollnade växtfossil som han trätade med Berzelius och Trolle Wachtmeister om. De menade att fossilen borde studeras kemiskt-mineralogiskt, medan Nilsson obönhörligt framförde att det enda sättet att studera dem var med hjälp av den nya vetenskapen, geologi, som Nilsson var en av de tidigaste svenska utövarna av. Trolle Wachtmeister skrev uppgivet till Berzelius att: ”Min lilla kemi, kan icke, ehuru liten den är, passas in i hans geologie vid bedömande af naturens konstgrepp i de här pseudomorphoserna.”⁴

Även om Berzelius och Trolle Wachtmeisters korrespondens innehåller minst sagt syrliga kommentarer om Nilsson och dennes sociala oförmåga, tvekade de inte ett ögonblick över att han var ett geni och att de hade en plikt mot vetenskapen att stötta honom hur illa han än uppförde sig.

Striderna runt Nilsson skulle komma att fortsätta under hela hans liv och han såg sig själv utan skuld till de ständiga konflikterna. Han sade bara Sanningen och hade alltid rätt och det var inte hans fel att omgivningen hade svårt att acceptera detta enkla faktum. År 1841 skrev han till Berzelius om sanningssägarens svåra situation vid Lunds universitet:

Man huttlas, trakasseras, förföljes för det man gör sin skyldighet och är nitisk i sitt kall, och mot denna hånande förföljelse har man platt intet försvar. Denna anarchiska lamhet och deraf nödvändigt följande oförsynthet griper kring sig ända ned bland studenthopen, och snart blir det odrägligt att ha närmare bestyr med den.⁵

År 1821 snurrade som sagt fru Fortunas hjul brant uppåt och förutom professuren fick Nilsson ett resestipendium för en längre resa genom Sverige. Han kom så långt norrut

2 För biografiska uppgifter om Nilsson och hans mångfacetterade akademiska karriär, se artiklar i Regnéll 1983a.

3 Trolle Wachtmeister till Berzelius 2 mars 1821. Citerat i Trofast 2002, s 168

4 Trolle Wachtmeister till Berzelius 2 mars 1821. Citerat i Trofast 2002, s 168

5 Nilsson till Berzelius 29 maj 1841. Citerat i: Berzelius 1932, s 177ff

som till Uppsala, där han skaffade sig nya ovänner genom att bland annat avfärda professor Wahlenberg då han visade Nilsson Vetenskaps-Societetens samlingar och som enligt Nilsson ”smädande visa aftryck af snäckor såsom ormar från Indien och ett kritstykke från Limhamn som ett Rhinoceroshorn Jag tog min hatt och gick ungefär med lika känslor med hvilka jag så ofta lemnat Upsaliensis.”⁶ Nilssons nya geologi tålde inte att fossil behandlades som gammal kuriosa.

Blendaland

För att ta sig till Uppsala var Nilsson tvungen att passera Varend, skådeplats för den runt 1820 mycket populära Blendalegenden. Det kan ifrågasättas om legenden är ett autentiskt minne från forntiden. Olle Ekstedt har skrivit en översikt över legendens tillkomst, varianter och vindlingar.⁷ Legendens skapades på 1600-talet av Petter Rudbeck (1660–1709) utifrån lokala sägner, lån från äldre källor och en fritt flödande fantasi och han broderade ut berättelsen våldsamt. Fantasin fanns i generna, Petter Rudbeck var brorson till den kände Uppsalaprofessorn Olof Rudbeck och skrev i samma fantastiska anda då han framhävde sin hemtrakt, Varend. Enligt Rudbeck skulle Blenda ha levt på 1400-talet före Kristus. Dateringen byggde på Bibeln, den tid som vi kallar bronsålder och är helt uppåt väggarna.

För den som inte har Blendalegenden aktuell handlar den om den tappra småländska vikingakvinnan Blenda eller Blända. När de småländska männen någon gång under forntiden, eller medeltiden, var ute i viking, drabbades Småland av hemsökelse i form av härjande danska vikingar. Utan krigare låg landet utlämnat. Då trädde Blenda fram. Tillsammans med de andra kvinnorna dukade hon fram mat och dryck på en hed. Därefter skickade de bud till danskarna att de skulle ge sig till dem eftersom deras män var borta. Danskarna begav sig förväntansfulla till heden och Magnus Bruzelius (1786–1855) berättar vad som därefter hände:

När de om aftonen kommo dit, funno de borden dukade och uppfyllde med kostelig mat och dryck; men Blända hade med sin här dragit sig in i skogen. Danskarna trodde då, att kvinnorna hade flytt bort af häpenhet och hade icke vågat uthärda deras åsyn. De satte sig derföre genast att äta och dricka och lade sig sedan öfver hela fältet att sofva. Då det hade lidit något öfver midnatten, kom Blända fram ur skogen med hela sin här, som war bewäpnad med yxor och stänger. De öfverfölo då de Danske och nedergjorde dem alla, så att ingen skall hafwa kommit tillbaka, som kunnat berätta om detta slag.⁸

Gästabudet var en lömsk krigslist och resulterade i en episk danskslakt. Maten skulle ha dukats på en plats som antikvarierna grälade om skulle kallas för Blendas hed eller Bråvalla hed. Blendas hed knöt platsen till sagan, men var för övrigt anonymt. Bråvalla hed knöt platsen till ett större sagohistoriskt sammanhang men fick konkurrens av Brå-

6 LUB C5 p 51–52; Regnéll 1983b s 30

7 Ekstedt 1987, s 115f, 126f

8 Bruzelius 1821, 28f

viken i Östergötland. Många fornlämningar i Varend blev spår efter legenden och i de småländska gravhögarna vilade massakrerade danskar.

Det finns många varianter men ledmotivet är alltid att danska trupper överlistas och nedgörs av en här ledd av en småländsk kvinna. Vilket krig, vilken tid och vilken dansk kung det skedde under, finns det många bud om. Efter Rudbeck bearbetades legenden. Bråvalla hed fick kultstatus och sägnen användes för att förklara fornlämningar och samhällsföreteelser.

Legendens var runt 1820 mycket populär hos fornforskare. Det citerade utdraget från Magnus Bruzelius *Swerges historia* härrör från hans prisvinnande lärobok i historia som belönades av Svenska Akademien, i konkurrens med bland annat Erik Johan Stagnelius *Liljor i Saron*. Läroboken kom ut i flera upplagor och mängder av skolpojkar fick ta del av Bruzelius framställning om Blenda. Stagnelius skrev för övrigt ett längre diktepos om Blenda som trycktes postumt.

Bruzelius var verksam vid Lunds Universitet, men växlade över till antikvariska studier och blev adjunkt vid Historiska Museet. Bruzelius var förutom historieberättare en av dåtidens skickligaste antikvarier och det var han som myntade begreppet stenålder som en period definierad utifrån arkeologiska fynd efter det han hade grävt ut gånggriften Åsahögen utanför Helsingborg och en dös i Fjälkinge.⁹ Nilsson hade bidragit genom att bestämma djurbenen. Arkeologi och poesi låg nära varandra och både arkeologer och skaldar intresserade sig för Blanda. Det är dock anmärkningsvärt att Bruzelius i sina antikvariska arbeten är strikt arkeologisk och sällan eller aldrig åberopar sagor för att tolka arkeologiska fynd, medan han i sina historiska arbeten broderar ut sagomotiv då han skriver om forntiden. Detta är en tidig indikation på hur arkeologi, historia och sagohistoria baserad på lingvistiska tolkningar, börjat gå skilda vägar.

Det fanns fler antikvarier som intresserade sig för Blendalegenden. Nils Henrik Sjöborg (1767–1838) hade varit professor i Historia vid Lunds universitet, men blev 1814 utnämnd till Antikvitetsintendent med uppsikt över landets alla fornlämningar. Sjöborg reste runt i provinserna och beskrev och ritade av fornlämningar. Givetvis var Blendalegendens platser högtintressanta. Sjöborg daterade legenden inte till forntiden, utan till medeltiden, ”första hälften af 1100 talet, eller till K. Sverker I:s regering” och det var den danske kungen Sven Grate som ledde danskarnas krigståg. Sjöborg ansåg andra dateringar otänkbara och gick hårt åt dem som menade att legenden härrörde från forntiden:

Det är ett löjligt tillägg i Sagan, att Blendas slag tilldragit sig för 3000 år tillbaka, hvilket tillhör den tid, då man ville börja Svenska Historien, om ej med Adam i Kjälkestad, åtminstone med syndafloden.¹⁰

Att Blendalegenden inte nämns hos den medeltida danske krönikören Saxo Grammaticus, huvudkällan för dansk 1100-talshistoria, förklarade Sjöborg genom enkel källkritik med: ”[att] ingen undankommit, som kunnat berätta om nederlaget och omständigheterna dervid”. Blendalegendens äkthet kan man dock inte betvivla eftersom det är en av ”Fornlemningar och gamla lagar ovanligt väl bestyrkt tradition”. Mängder med forn-

9 Nicklasson 2011

10 Sjöborg 1815, s 58f

lämningar har fått namn efter fallna danska anförare som Tumling och Olof som ligger i två ”stenrör”, rösen, norr om Dansjö: Kongsrör och Tumlinge rör. Blenda själv ”lär hafva sin grafplats, antingen vid Wärnlanda, eller uti någon af grifterna vid Blädinge, rätteligen Blendinge”.

Den styrkta traditionen Sjöborg hänvisar till kan vara uppgifter Sjöborg bland annat hämtat från Linnés skånska resa under vilken Linné passerade Varend.¹¹ Även Linné använde ortnamn för att belysa det historiska skeendet och berättade om dräkt detaljer och traditioner som vittnar om Blenda. Genom referenser till varandra kunde antikvarierna förstärka den historiska trovärdigheten hos en från början påhittad legend.

Sjöborg gav legenden en något underlig sensmoral då han konkluderade att:

Den som ej unnar det ofvananförda någon plats i Historien, kan tills vidare antaga Blendas folködande gästabud för ett slags karrikatur öfver det förderf för snille, arbetsdrift, helsa och kassa, som i läckraste välmening och af skönaste fåfänga tillskyndas våra kräsmagade herrar af Svenska kalassjuka Fruar.¹²

Sjöborg återvände 1822 till Blendalegenden i första tomen av sina *Samlingar för Nordens Fornälskare*, men tillförde knappast något nytt. Det mest intressanta är att han ritat av fornlämningsplatser på Blendas hed ”en liten, men den vackraste del af slagfälten”.¹³ Bilden visar stensättningar, resta stenar och gravhögar i vilka det givetvis ligger klubbade danskar och Skatelöfs kyrka till höger. Till vänster ligger Sjöbo by, som genom ett av Sjöborgs många misstag, även den avbildats som kyrka.

Den östgötske antikvariern Johan Haquin Wallman (1792-1853) reste 1819 och 1822 genom Varend bland annat för att dokumentera Blendalegendens platser. Hans noggranna arbete finns bevarat i den magnifika handskriften *Anteckningar öfver Gamla Fylkeslandet Verends Historia och Fornlemningar*. Wallman lyckades bland annat lokalisera Blendas gravhög i Wärnlanda (se fig. 1, nästa sida), en smått enastående prestation om man betänker att berättelsen är påhittad.

Alla de uppräknade antikvarierna var medlemmar i det Götiska förbundet, en sammanlutning som tagit som sin uppgift att återuppliva den götiska andan och där medlemmarna hade en skyldighet att bedriva fornforskning. Förbundets starke man var skriftvårdare Jacob Adlerbeth (1785–1844) som år 1821 hälsade på Esaias Tegnér i Lund. Adlerbeth och Tegnér kom överens om att det fanns ett akut behov av en svensk nationalsång och söp ihop sig så rejält att Tegnér blev sängliggande över en månad med leverinflammation. På hemvägen passerade Adlerbeth genom Varend och han kom fram till att Blendalegenden var det givna ämnet för nationalsången. Tyvärr backade Tegnér ur då han nyktrat till och de götiska planerna gick i stöpet. Han ansåg att: ”En flicka, som super fienderna fulla och sedan mördar dem i sömnen, är ingen poetisk person” och passade inte som ämne i en nationalsång.¹⁴ Det Varend Nilsson reste genom på väg norrut

11 Linné 1959, s. 63f, 74

12 Sjöborg 1815, s. 63f

13 Sjöborg 1822, s. 113

14 Tegnér till Adlerbeth 24 augusti 1822. Citerat i: Tegnér, 1954, s. 277. För arbetet med göternas nationalsång se Nicklasson 2014b (In press)

Fig. 1. Blendas gravhög i Vårmlanda ritad av Johan Haquin Wallman under resor i Varend 1819 och 1822. Bild: ATA.

genom Sverige var en trakt fylld av legender och antikvarier på spaning efter en mer eller mindre autentisk forntid.

Nilsson i Varend

Nilssons resejournal förvaras numera i Lunds Universitetsbibliotek och har signum C5 i Sven Nilssons samling. Nilsson skrev ibland sina dagböcker snabbt och förkortade ord och hela meningar i ett slags personlig stenografi, vilket gör dem delvis svårlästa. Skåningen Nilsson uppskattade inte mörka Småland:

Dessa eviga barrskogarna som knappt tilläto ögat skåda hundrade steg kring sig, och som nästan endast afbrötos af fula med ved kolade stubbar och stenar beströdda backar, eller af en svedja eller en ful Myr, blefvo slutligen grufligen tråkiga och mättande för den som var van att se en vid horisont

Först när landskapet öppnades upp i Varend blev Nilsson på bättre humör. De gästvänligare bygderna hyste också fler synliga fornlämningar och monument från forntiden och det var nu Nilsson började fundera i antikvariska och lingvistiska banor:

Här är den märkvärdigaste trakt af Småland. Här tros bråvalla slag ha stått, och här är valplatsen för den märkvärdiga Blendas qvinnohär. Denna händelse stiga så långt tillbaka i den grå ålderdomen, att den visar sig som half historia, half fabel. Också vore anledning att tro hela historien vara dikt och alla namnen symboliska om ej den omständighet motsade det att systrarna här ärfva lika med bröderna, att de ha rättighet att vid bröllop och andra högtidligheter bruka trummor och pukor, att qvinnorna i Östby Härad, som gränsar intill, betala springskatt. Nämde fördelar ha almogens qvinnor i Albo, Norrvidinge, Upvidinge och Hånga Härad.

Nilsson återberättar därefter en kortversion av Blendalegenden i dagboken och hänvisar till Sjöborgs *Uppgift* som källa. Han reflekterade över de många ortnamn som med större eller mindre rätt går att knyta till legenden. ”Vid Benestad skulle de flesta ha stupat och deras ben länge der legat obegravnade [...] Vid Dansjö=Danskarnas sjö, finnes ett ofantligt

Fig. 2. Blendas hed enligt Nils Henrik Sjöborg. I de många fornlämningarna vilar ihjälslagna danskar. Sjöborg var ingen noggrann antikvarie och Sjöbo by till vänster har han råkat avbilda som en kyrka. Från Sjöborg 1822. Bild: LUB Media.

stenrör i hket Sjöborg tror att Tumlingen ligger begravven.” Tumlingen var namnet på en av danskarnas anförare som de småländska damerna klubbade ihjäl.

NB Alla namn synas mig allt för symboliska för att bevisa något för sagans historiska sanning. Snarare bevisa de för dess roman-halt. Blända=förblinda=hon förblindar nämde fiender med mjöd och kärlek; Tumlinge af tumla=falla. Det var fienden som föll. Om det ej vore en forntidens roman h[vi]ken man här i trakten velat ge lif och verklighet, hade väl knapt så många symboliska namn uppko[mm]it som alla de nämnda. Kan ej de[nn]a krigsroman sättas vid sidan af Signilds och Haborgs kärleksroman, h[vi]ken man ej blott på ett utan på 4 à 5 särkilta ställen ge[n]o[m] namn och minnesmärken velat ge verklighet.

Med symboliska avser Nilsson snarast att ortnamnen är påhittade och Nilsson är skeptisk till den historiska sanningshalten bakom inte bara Blendalegenden utan forntida legender i allmänhet. Signilds och Haborgs kärleksroman är ett annat forntidsepos som bland annat knutits till Asigetrakten i Halland med monumentala fornlämningar som Haborgs galge och Signilds bur som synliga bevis. Nilsson hade några år tidigare besökt Halland och beskådat dessa lämningar.¹⁵ Legenden hade förutom till Halland lokaliserats till Sjöland och Sigtunatrakten. Då Nilsson reste i Halland hade han skrivit ner legenden och inte riktat några invändningar mot fornlämningarnas sagohistoriska anknytning.

Det är intressant att jämföra Nilssons skeptiska dagboksanteckningar med vad hans skrev till två av sina gynnare, Lars von Engeström och biskop Wilhelm Faxé. Nilsson visste att dessa var intresserade av forntiden och anpassade säkert sina brev därefter. Engeström var vid det här laget gammal och smått senil, men hade varit drivande i Vitterhetsakademien, den myndighet som närmast handlade fornvårdsärenden och varit den som sett till att Sjöborg blev utnämnd till Antikvitetsintendent och givetvis Nilssons utnämning till professor. Faxé var inte på samma sätt aktiv som fornforskare, men han gjorde sitt bästa för att freda skånska fornlämningar. Biskopen berättade för Götiska för-

bundets starke man, Jacob Adlerbeth att ”han för 14 år sedan genom maktspråk räddat ett forntidsminnesmärke känt under namn af konung Haralds graf, till hvars fredande från förstöring han genom föreställningar förgäfves öfvertala allmogen. Då Biskopen yttrat att K. Harald der legat i 1000 år hade en af bönderne svarat: då har den gamle skälmen legat der länge nog.”¹⁶ Det var inte lätt att freda fornlämningar i början av 1800-talet!

Nilsson skrev två nästan identiska brev till Engeström och Faxé från Varend. Till Faxé skrev han:

Här är den, i antiqvariskt afseende märkvärdigaste trakt i hela Småland. Här tros Bråwalla slag ha stått, och här är stället der den märkvärdiga Blendas qwinnohär slog Danskarna. Ännu lefwer händelsen genom tradition hos allmogen i wissa plägseder och bruk i wissa rättigheter för qwinnokönet, och i belysningsfulla namn på ställen. Lästad war Danskarnas lägerstad då de blefwo angripna. Vid Ströby blefwo de skingrade. Vid Bläinge (Blendinge=Blendas by) finnas många stora stenkummel, af hwilka det största kallas Tumlinge rör under hvilket Danskarnas anförare Tumlingen säges ligga begrafwen. Benestad skall ha sitt namn deraf att de flesta Danskar der föllo och deras ben blefwo obegravnade liggande på marken. Händelsen stiger så långt tillbaka i den gråa, tökniga ålderdomen, att man ej kan med wisshet utmärka tiden då den inträffade.¹⁷

Man känner igen formuleringar från dagboken, men Nilsson uttryckte inga tvivel om Blendalegendens äkthet eller sina källkritiska funderingar om att ortnamn som knutits till sagan skulle vara symboliska, det vill säga påhittade. Han var taktiskt medveten och det hade varit oklokt att ifrågasätta den sagohistoriska verklighet som hans välgörare trodde på. Man får av breven intryck av att Nilsson sett några av de fornlämningar som knöts till legenden, även om detta inte nämns i dagboken. Nilssons olika åsikter i dagbok och brev visar på ett problem då man forskar om äldre tiders antikvarier. I privata anteckningar och brev till nära förtrogna kan de uttrycka en syn på forntiden och vara kritiska till gängse tolkningar, medan de i publikationer och andra handlingar går på en annan linje som tillfredsställde läsare och sponsorer. Det är ibland inte helt lätt att bedöma vad antikvarierna ansåg och hur stor kunskap om forntiden de egentligen besatt.

En forntid i gungning?

Hur ska man förstå Nilssons kritik av lingvistik som antikvarisk metod? Lingvistik hade använts av antikvarier sedan antiken för att spåra forntida folk och dra långtgående kulturhistoriska slutsatser och metoden att para ihop ytliga namnligheter ansågs ha stor trovärdighet. Runt år 1800 började man emellertid studera språk systematiskt och grammatiskt och kunde med nya vetenskapliga metoder inom lingvistikens avfärda ytliga språkliga likheter som kulturhistoriska källor. Hade Nilsson redan 1821 börjat tänka i nya banor som ledde till att han ett drygt decennium senare förnyade arkeologin?

¹⁶ UUB Adlerbeths dagbok 18 augusti 1821

¹⁷ LUB Nilsson till Faxé 14 juli 1821 snarlika uppgifter i: KB Nilsson till Engeström 26 juli 1821

Både ja och nej. Det är viktigt att komma ihåg att Nilsson närmade sig arkeologin som naturforskare, vilket ger en nyckel till hur han uppfattade fornsagor. Genom den nya vetenskapen geologi fick Nilsson steg för steg insikt att jordens historia måste vara betydligt äldre än de få årtusenden man hade räknat fram genom att studera Bibeln. Man hade inga möjligheter att datera formationer absolut, men genom att identifiera de geologiska processer som skapat dem, drog man slutsatsen att lagren måste ha bildats under enorma tidsrymder. I en uppsats från 1835 om svenska fynd av dinosauriefossil, kopplar Nilsson samman dessa insikter med den mänskliga historien:

Mellan den dag den sista Plesiosaurus dog, och den, då den första människan vaknade till lif, ligger en hel organisk värld utdöd i tertiärformationen. Kan denna tidrymd mätas med årtusenden eller med årmillioner! Och dock utgör den en obetydlighet mot den tidsström, som förrunnit, sedan Trilobiter och Orthoceratiter hade lif.¹⁸

Nilsson är ovanligt rättfram då han länkade den mänskliga historien till jordens geologiska historia som visar hur Nilsson menade att arkeologi måste bedrivas som naturvetenskap. Hans årmiljoner var mycket vågade och ifrågasatte åtminstone delar av den bibliska skapelseberättelsen. Många geologer duckade av religiösa skäl att spekulera om hur gamla lager och fossil är och gjorde sitt yttersta för att få sina fynd att stämma överens med Bibelns uppgifter. Utan några möjligheter till att datera sina fynd absolut har Nilsson förbluffande mycket rätt i sina förmodanden om dinosauriernas ålder. En av de saker som ansågs mest uppseendeväckande med Nilssons arkeologiska publikationer på 1830-talet var att han förlängde forntiden med flera sekler och fick på så sätt plats med ett vildestadium, det vi kallar stenåldern. Några sekler hit och dit är en petitesse för en nutida arkeolog, men det innebar att man plötsligt hade en forntid som inte nämns i några skriftliga källor och det bibliska ramverket spricker. Nilsson deltog sålunda i att skapa en förhistoria.

År 1821 måste Nilsson åtminstone ha anat att jordens ålder var högre än man tidigare hade anat. Detta kan ha lett honom att reflektera över den mänskliga historien och att denna måste vara äldre än de några tusen år som Sjöborg och andra humanistiskt skolade antikvarier antog. Dessa aningar kan ha fått Nilsson att börja misstro ”fortidsromanerna” och det nordiska sagostoffet. Fornlämningar måste vara äldre än sagorna.

Å andra sidan var Nilsson absolut inte främmande för att själv använda intrikata lingvistiska argument. I sin mest famösa teori, att norra och västra Europa hade koloniserats av fenicier under bronsålder, använde sig Nilsson flitigt av klassiska ytliga namnligheter. Solguden Baal hade överlevt i den nordiske guden Balder och hade dyrkats på platser som Balsberget och det feniciska arvet levde kvar i folkkulturen. Nilsson hade i sin ungdom dansat runt Balsbål för att hälsa våren och sig själv ovetande, dyrkat den feniciske Baal. I sitt sista antikvariska arbete från 1877 drog sig Nilsson till minnes att han för sjuttio år sedan jagat på en ödslig hed som kallades Cimbremarken,¹⁹ ett starkt belägg

18 Nilsson 1835, s. 140

19 Nilsson 1877

för att cimbrer, ett folk som Nilsson insett var besläktat med fenicierna, hade koloniserat Skåne. År 1877 hade arkeologin knoppats av från den gamla antikvarianismen och blivit en disciplin med egna metoder och synsätt. Inga av Nilssons yngre kollegor trodde på honom och hans fenicier möttes med förintande kritik. Ytliga lingvistiska likheter sågs som en anakronistisk och ovetenskaplig kvarleva från förlegad antikvarianism.

Det är därför nog mer korrekt att uppfatta Nilssons kritiska anmärkningar mot Blendalegenden 1821 mer som en kritik mot den fornnordiska sagohistorien än mot lingvistikens metod. Nilsson kom som arkeolog att bli starkt skeptisk mot nationell historieskrivning och var totalt ointresserad av den järnåldersvärld som beskrivs i de isländska sagorna och i bästa fall i sagor som de om Blenda och Hagbard och Signe. Han kallade de krigiska svearnas hårda livsföring för ”orgier och kasernlif” och i ett brevutkast till Bernhard von Beskow beskrev han deras dekadens: ”I deras Walhalla fördes egentligen ett (riktigt) Kasernlif: att dricka, slåss och upppassas af vackra tärnor, deri bestod deras himmel till hvilken de sväfvade och hvarom de voro säkra om de läto slå ihjäl sig på slagfältet.”²⁰

Man ska inte se detta som ett avståndstagande från de skriftliga källorna och en arkeologi som strävade efter att ”få fynden att tala av sig själva”, på det sätt nutida arkeologi stundom presenterar sitt ämne. Nilsson använde sig tvärtom av stora mängder skriftliga källor och extrem närläsning för att belägga sin fenicierteori. Genom dessa kunde han länka Sydsandinavien till Medelhavsområdet och bevisa att fenicierna gett Norden civilisationens ljus. Pyteas från Massila, Strabon och Pomponius Mela ersatte Snorre, Saxo och Petter Rudbeck som källor för den nordiska forntiden.

Även om man inte kan spåra något djupare intresse för forntiden i Nilssons resejournal från 1821 och inte direkt kan koppla den till hans arkeologiska skrifter från 1830-talet, innehåller den tanketrådar och inblickar i Nilssons föreställningsvärld som gör det lättare att förstå både hans omdaning av arkeologin och hans kuriösa idéer om forntiden. Arkeologi, lingvistik och närläsning av skriftliga källor var under Nilssons tid alltjämt förenade och studiet bedrevs av antikvarier som använde sig av detta breda källmaterial och sekelgamla humanistiska traditioner för att forska om forntiden. Nilsson närmade sig arkeologin som naturforskare, tillförde nya perspektiv och plockade ut de delar av antikvarianismen som passade hans sätt att forska. Så blandades nytt och gammalt, det revolutionerande och det förlegade.

Referenser

Otryckta källor

Antikvariskt-topografiska Arkivet (ATA)

Wallman, Johan Haquin. 1823. *Anteckningar öfver Gamla Fylkeslandet Verends Historia och Fornlemningar, samlade under Resor igenom Provinsen, åren 1819, 1822. 1sta Häftet, Landets Historia och Hedniska Fornlemningar. Concept – Utkast.*

²⁰ LUB C29 p. 11f utkast till brev till von Beskow. Brevet aldrig skickat

Kungliga Biblioteket (KB)

Brev från Sven Nilsson till Lars von Engeström

Lunds Universitetsbibliotek (LUB)

Nilssons samling volym C5, C29

Brev från Sven Nilsson till Wilhelm Faxé

Uppsala Universitetsbibliotek

Jacob Adlerbeths dagbok

Litteratur

Bruzelius, Magnus (1821), *Swerges historia för Ungdom*. Andra Afdelningen Medeltiden eller Catholska Tidehvarfwet. Lund: Berlingska Boktryckeriet.

Linné, Carl von (1959), *Carl Linnæi Skånska Resa: På Höga Överhetens Befallning För-rättad År 1749: Med Rön Och Anmärkningar Uti Ekonomien, Naturalier, Antikviteter, Seder, Levnadssätt: Med Tillhörige Figurer*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Nicklasson, Påvel (2011), "Magnus Bruzelius, Jacob Adlerbeth and the Invention of the Stone Age". *LAR* Vol. 17: 61–83.

Nicklasson, Påvel (2014a), "Antikvariska uppgifter i Sven Nilssons resejournal från Halland 1814". *Ale*. Nr 1:14–21.

Nicklasson, Påvel (2014b) (In press), Göternas folksång.

Nilsson, Sven (1835), *Skandinavisk Fauna Foglarna*. Ny omarbetad upplaga. Lund.

Nilsson, Sven (1835b), "Fossila amfibier funna i Skåne". *Kongl. Vetenskapsacademiens Handlingar*.

Nilsson, Sven (1838–1843), *Skandinaviska nordens ur-invånare ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människoslägtets utvecklingshistoria*. Lund.

Nilsson, Sven (1877), "Om Amuletter. Föredrag i de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening". *Samlingar utgifna för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* VI: 1–6.

Regnéll, Gerhard (red. 1983a), *Sven Nilsson En lärd i 1800-talets Lund*. Studier utgivna av Kungl. Fysiografiska Sällskapet i Lund. Lund.

Regnéll, Gerhard (1983b), "Zoologen och arkeologen som var geolog". I *Sven Nilsson En lärd i 1800-talets Lund*, 23–83. Studier utgivna av Kungl. Fysiografiska Sällskapet i Lund. Lund.

Sjöborg, Nils Henrik (1815), *Uppgift på fornlemningars kännetecken*. Stockholm.

Sjöborg, Nils Henrik (1822), *Samlingar för Nordens fornälskare*. Första tomen. Stockholm.

Tegnér, Esaias (1954), *Esaias Tegnér's Brev*. II 1818–1823. Redaktör: Palmberg, Nils. Malmö: Tegnér'samfundet/Allhem.

Trofast, Jan, red. (2002), *Brevväxlingen mellan Herr Professoren Jac. Berzelius och Hans Excellens H. G. Trolle Wachtmeister*. I. Lund: Utgiven av Berzelius-sällskapet.

Godnatt min näkkegal: Om dialektala uttalsformer av fågelbeteckningen näktergal

Gunilla Söderberg

Föreliggande artikel är en kommentar till ett begrepp i det sameuropeiska ordkarteringsprojektet Atlas Linguarum Europae, ALE.¹ I Sverige är det Institutet för språk och folkminnen, Sofi, som ansvarar för projektet. De deltagande länderna arbetar med en gemensam frågelista – det gemensamma ALE-språket är franska. Svaret på varje fråga, eller *begrepp* som det också kallas, ska definieras så noggrant som möjligt. Ett viktigt hjälpmedel i detta arbete är Svenska Akademiens ordbok, SAOB, som är alla lexikografers bibel. När definitionen är klar, återstår att med hjälp av Sofi:s dialektsamlingar sammanställa de dialektala benämningarna på begreppet i fråga. ALE-projektet är alltså inriktat på själva *orden*. Uttal och böjning uppmärksammas inte, vilket dock inte hindrar att den som excerpeterar dialektmaterialet ändå kan notera sådana variationer.

I ALE-projektet representeras Sverige av 178 utvalda socknar, s.k. karteringspunkter, och de är jämnt fördelade över landet från Jokkmokk i norr till Ven (S:t Ibbs socken) i söder. Det är alltså dialekt- och ortnamnsarkivens antikvariska indelning av landet i socknar som tillämpas här. Det är inte säkert att det alltid finns dialektbelägg från karteringssocknen i fråga, och i sådana fall kan belägg från angränsande socknar användas. Förutsättningen är att det inte går någon dialektgräns mellan dessa socknar. Likväl händer att inte heller reservsocknarna har några belägg, och det uppkommer då en lakun. Alla landskap är inte lika väl upptecknade. Skåne, Blekinge, Halland och Småland är väl representerade i Sofi:s dialektarkiv, vilket dessvärre inte kan sägas om de norrländska landskapen. Där får excerpisten ofta acceptera att belägg saknas. Eftersom de nordligare socknarna är så vidsträckta, kan man heller inte i samma utsträckning som i de sydligare landskapen använda sig av reservsocknar. Den relativa bristen på norrländskt material är alltså något man ska vara medveten om.²

Begrepp nummer 115 i ALE:s frågelista gäller benämningen på den fågel som på franska heter *le rossignol*, vilket på svenska motsvaras av *näktergal*.

Enligt SAOB avser *näktergal* »fågeln *Luscinia luscinia* Lin., som är känd för hanens melodiska sång, som han utför särsk. nattetid l. på kvällen; i sht *zool.* äv. om andra arter av släktet *Luscinia* Brehm, i sht *L. megarhyncha* Brehm, som häckar bl. a. i mellersta Europa«. ³

1 ALE finansieras av UNESCO.

2 Metoder, principer och problem inom ALE-arbetet beskrivs närmare i Söderberg 1999 s. 53 f., 64 f.

3 SAOB art. *näktergal*.

Näktergal, *Luscinia luscinia*. Foto: Daniel Bastarja (CC BY-SA 3.0).

Den fågel vi i Sverige kallar *näktergal* är emellertid inte samma art som den man i England kallar *nightingale* och i Tyskland *Nachtigall*. Där syftar benämningen på den sydliga näktergalen, *Luscinia megarhynchos*, som avlöser vår näktergal nere i västra Europa. Det vi kallar *näktergal* kallar tyskarna *Sprosser* och engelsmännens benämning är *Thrush Nightingale*.⁴

Näktergalens häckningsmiljö består av (helst fuktig) lövskog med lummig undervegetation eller tätt buskage. Fågeln håller gärna till på marken och vill därför också ha markytor med sparsam vegetation under buskarna. Nattetid sjunger den flitigt under maj månad, men redan i början av juni avtar sjungandet. I Sverige har den en sydlig-östlig-mellansvensk utbredning. Fågeln var på tillbakagång under 1800-talet och i början av 1900-talet, men har från och med 1930-talet långsamt börjat öka i Syd- och Mellansverige. Den pågående igenväxningen av landskapet har frambringat fler gynnsamma miljöer för näktergalen.⁵ Längs kusterna kan den numera till och med påträffas långt norrut.⁶

Efter 1980-talet har emellertid näktergalens ökning och spridning i landet upphört och under de senaste cirka 30 åren har man noterat en tillbakagång.⁷

Näktergalen har ett oansenligt yttre⁸ och skulle troligtvis ha förblivit en närmast okänd fågel och det inte varit för dess karaktäristiska och mycket ljudliga sång.⁹ Näktergalen har under en längre tid använts som sinnebild i poesi, skönpösa och annan vitter stil. Därigenom har begreppet *näktergal*, om inte annat så i dess bildliga betydelse, väl kommit att bli allmänt känt. Egentligen är det från början dess sång, som hos Staav m.fl.

4 Lundegårdh & Wahlström 1992 s. 153, Staav m.fl. 347–348.

5 Staav m.fl. 1987 s. 347 f.

6 Lundegårdh & Wahlström 1992 s. 153.

7 Ottvall m.fl. 2008; Ottosson m.fl. 2012.

8 Se bild 1.

9 Staav m.fl. 1987 s. 347.

beskrivs som »mer melodisk och vacker«, man tänkt på när man liknat exempelvis en välljudande sångröst eller stämma vid näktergalssång.¹⁰ Enligt Lundegårdh & Wahlström är det egentligen sydnäktergalen¹¹ som har den vackraste stämman. Sången hos vår nordliga näktergal karaktäriseras mer av sin sonoritet än av sin skönhet; den lär kunna höras på ett par kilometers avstånd.¹² Den verkliga storsångaren hos oss är kanske i stället koltrasten.¹³

Ordet näktergal äger motsvarigheter i de andra nordiska språken. I isländskan heter det *næturgali* m., i färöiskan *náttargali* n., i norskan *nattergal* *Luscinia luscinia* (*norsk nattergal* 'taltrast') och i danskan *nattergal*.¹⁴

Det nusvenska ordet *näktergal* mask. (fornsv. *næktergala*) är ett lån från medellågtyskans *nachtegale*, vilket motsvaras av fornsaxiskans och fornhögtyskans *nachtigala* (tyska *nachtigall*) samt av anglosaxiskans *nihtegale* (engelska *nightingale*). Fågelbeteckningen finns alltså enbart i de västgermanska språken och betyder 'den som sjunger om nätterna'. Förleden är identisk med ordet *natt* och senare leden är bildad till verbet *gala* som betyder 'sjunga eller kraxa (om fåglar); skrika'.¹⁵ Benämningen tyder på att fågeln från Tyskland invandrat till Norden. Den svenska formen med æ och r beror förmodligen på inverkan från inhemska fsv. gen. *nætter-* till *natt*.¹⁶

Hellquist konstaterar att näktergalens sång »först jämförelsevis sent väckte någon större uppmärksamhet«, och nämner som exempel att den i tysk poesi inte spelar någon roll före 1000-talet. I svenska handskrifter från medeltiden omtalas näktergalen mestadels i religiös översättningslitteratur.¹⁷

Ett belägg på *näktergal* ur riddardikningen påträffas i *Herr Ivan Lejonriddaren*, som ingår i de s.k. Eufemiavisorna. De har enligt Valter Jansson tillkommit senast vid 1300-talets mitt, och språket tyder på sydvästsvensk proveniens.¹⁸ Här citeras det sammanhang vari belägget förekommer.¹⁹

Tha iak hafdhe ligath ena stund ij dwala,
tha hördhe iak ater the näktergala
ok andra foghla medh söte röst;
mit härta gladdis ok fik ena tröst.

De nusvenska förekomsterna i SAOB visar att ordet *näktergal* mycket ofta förekommer som metafor i poetisk och vitter stil. Mindre vanligt tycks det vara att *näktergal* syftar på

10 Staav m.fl. 1987 s. 348.

11 Exempel på sydnäktergalens sång: <http://www.youtube.com/watch?v=BnjAtIWvzDQ>

12 Så här låter vår egen näktergal: <http://www.youtube.com/watch?v=bMI4KTV3ZxU>

13 Lundegårdh & Wahlström s. 153. Som en jämförelse kommer här ett prov på koltrastens sång: http://www.youtube.com/watch?v=130_sb8opmQ

14 Se gängse ordböcker.

15 SAOB art. *gala*.

16 Hellquist art. *näktergal*.

17 Hellquist art. *näktergal*.

18 Jansson 1945 s. 308, 236, 313.

19 Citatet är hämtat ur Erik Noreens upplaga, SFSS bd 50.

fågeln som sådan. Se här några exempel på hur *näktergal* används under nysvensk tid. Stiernhielm tänker sig näktergalen som ett kvinnligt väsen och skaldar

Små foglar leeka, pittra, springa;
Fru Nachtigal man hörer klinga ²⁰

Vanligt är att välsjungande fåglar av olika slag kallas för *näktergal*, då med framförställt adjektivattribut: *Nordens näktergal* kan vara en benämning på taltrasten (jfr ovan *norsk nattergal*), *fjällens näktergal* eller *lapsk näktergal* syftar på blåhakesångaren och med *mindre näktergal* avses trädgårdssångaren.

Som metafor för skönsjungande människor (främst kvinnor?), har näktergalen också kommit till användning. Ett av de mest bekanta exemplen är *den svenska näktergalen* och *Nordens näktergal* som var benämningar på den svenska sopranen Jenny Lind.²¹

Sammanfattningsvis kan sägas om näktergalen att den är en invandrad fågel med begränsad utbredning i landet. Den har ett anspråkslöst yttre och dess habitat är sådant att den inte gör sig särdeles bemärkt. En begränsad tid av våren och försommaren låter den höra sin ljudliga sång som hörs vida omkring, men det är allt. I skönlitteraturen har den dock fått stor plats, framför allt som sinnebild för skönsång och poesi. Vilken roll spelar denna fågel i det dialektala ordförrådet?

En genomgång av uppteckningarna för de 178 karteringspunkterna visar att *näktergal*, med undantag för den sydligaste delen av landet, är utomordentligt svagt belagt i dialekterna – sammanlagt har noterats endast 24 belägg. Någon synonym till ordet har inte påträffats. Belägg saknas till och med från stora delar av det område där näktergalen förekommer, medan enstaka belägg finns norr om fågelns utbredningsområde: Resele socken i Ångermanland och Norrala socken i Hälsingland. En säker slutsats kan dras: i svenska dialekter finns ett enda ord för *Luscinia luscinia*, och det är *näktergal*.

För att möjligen kunna komplettera dialektuppteckningarna, gjordes också en sökning i NAU:s naturnamnsregister. Resultatet blev inte överväldigande. Följande belägg på *näktergal* som ortnamnsled påträffades: *Näktergalen*, holme i Värmdö socken, Södermanland, *Näktergalen*, hagmark, Norra Fågelås socken, Västergötland (enligt upptecknarens noteringar har där förr funnits näktergal) samt *Stora* o. *Lilla Näktergalsskäret*, S:t Ibbs socken, Skåne. I samtliga fall, utom kanske det västgötska, finns möjligheten att namnen är litterärt inspirerade. Skärgården är ju som bekant inte fågelns naturliga livsmiljö. Som ortnamnsled synes *näktergal* med andra ord ha spelat en underordnad roll.

De få beläggen till trots, uppvisar benämningen på *Luscinia luscinia* en stor formrikedom.²² *Näktergal* vilket är identiskt med riksspråksuttalet, utgör den numerärt sett största gruppen i detta material, låt vara att beläggen inte är fler än åtta. De flesta hör hemma i Skåne och Halland. Som ett isolerat fall framstår belägget *näktergal* från Nora socken i Uppland. Frågan är hur detta uttal ska bedömas. Är det en genuin dialektform eller

²⁰ Citatet är enligt SAOB art. **näktergal** hämtat ur Georg Stiernhielm, *Parnassus Triumphans. Ballet. (i: Musæ Suethizanthæ)* Sthlm 1668.

²¹ För fler exempel på användning av *näktergal* under nysvensk tid, se SAOB art. *näktergal*.

²² De olika dialektformerna är återgivna med normalortografi.

ett läsuttal? Uppsvenskan är ju en dialekt som i mångt och mycket ligger riksspråket/skriftspråket nära.²³

Formen *näktergal* (fyra belägg), utan *r*, kan lokaliseras till de sydsvenska landskapen Skåne, Blekinge och Småland. Att *r* lätt faller i inljud är välbekant inom dialektologin.

Näktagal är uteslutande en gotländsk form. Den finns också belagd i *Laumålsordboken*.²⁴ Frågan är om den ska uppfattas som en analogisk ombildning efter sammansättningar med bindevokalen *a*. Möjligen skulle också *näktergal* kunna tolkas på samma sätt, alltså ombildning efter sammansättningar där bindevokalen har försvagats till *e*.

Hos formen *nättergal* föreligger en tydlig inverkan från den genitivformen *nætter* (jfr ovan). För övrigt har övriga nordiska språk form med *-t(t)-* i förleden (se ovan). Det är bara Sverige som har kvar *-kt-*. Denna förbindelse strider ju egentligen mot nordisk fonotax, och i dialekterna har den på sina håll assimilerats till *-tt-*.²⁵ *Nättergal* (sammanslagt sex belägg) är den form som uppvisar störst geografisk spridning i detta material. Den finns så långt norrut som i Ångermanland och Hälsingland och uppträder även i Norrbärke socken i södra Dalarna. Resterande belägg härrör från Skåne och Småland. Vad de sydsvenska landskapen beträffar kan måhända närheten till Danmark ha spelat viss roll för formens utveckling.

Nättegal utan *r* är belagt endast en gång, nämligen i Lerums socken i Västergötland. (Jfr ovan formerna *näktergal* och *näktagal* som inte heller har inljudande *r*. Kan det vara fråga om en analogisk ombildning som föreslagits ovan, eller är det helt enkelt exempel på bortfall av inljudande *r*?)

Formen *nättsgal* i nordvästra Småland (Åsenhöga socken) avviker från andra upptecknade former såtillvida som att det är den enda form som har ett *s* i fogen. Det här är en mycket tydlig anpassning till svensk ordböjning.

Formen *nöttagal* är uteslutande belagd i Mörrums socken, Blekinge och är den enda upptecknade form där förledens stamvokal har labialiserats till *ö*. Även här kan man misstänka att ordformen anpassats efter svenskan.

Ännu en avvikande form utgör *näkkegal* från Persnäs socken på Öland. I inget annat fall har förledens *-kt-* assimilerats till *-kk-*. Det får väl ses som en variant till assimilationen *-kt- > -tt-*.

Det knappa materialet för ordet *näktergal* medger inga långtgående slutsatser mer än att det inte finns någon annan benämning för *Luscinia luscinia* i svenska dialekter än just *näktergal*. Det är väl heller inte troligt att näktergalen har spelat så stor roll i allmänhetens medvetande, utan mer kommit att bli ett litterärt och poetiskt begrepp som inte hör hemma i dialekterna. Självklart finns också möjligheten att personer som har varit ute på fältet och upptecknat dialektmaterial kan ha förbisett att fråga om denna oansenliga fågel, som egentligen bara gör väsen av sig under en begränsad del av året. Det har kanske också sin betydelse att näktergalen under stor del av den tid som dialektuppteckningar

23 Wessén s. 30 ff., i sht s. 37 f.

24 Laumålsordboken, häfte 11, artikel *näktergal*.

25 Hellquist, artikel *natt*.

gjordes i Sverige, var på tillbakagång. Det fanns sällan anledning att uppmärksamma näktergalen i det dagliga livet.

Med tanke på det begränsade materialet, får väl ändå sägas att formriktigheten är ganska stor och en försiktig slutsats är att språkbrukarna på sina håll har reagerat mot förbindelsen *-kt-* så att den har assimilerats till *-tt-* eller, som på Öland, till *-kk-*. Det finns också tecken som tyder på att förleden på analog väg anpassats till svensk ordbildning med fovevokaler (*a*, *e*) eller genitiv-*s* i sammansättningsfogen. Hur uttalsformerna ser ut i resten av landet är omöjligt att ha någon bestämd uppfattning om, men ett rimligt antagande är väl att läsuttalet »näktergal« är vad man kan vänta på de flesta håll. Oavsett om man har denna högljudda lilla sångare i sin närhet eller ej, känner man helt säkert till dess existens och tvekar inte att använda uttryck som »Lee Marvin sjunger som en näktergal« och liknande.

Nu återstår att höra om någon liten pigg näktergalshane börjar drilla för Per på hans stora dag. Det är både rätt tid, försommar, och rätt plats, mitt i Småland.

Källor och förkortningar

ALE = *Atlas Linguarum Europae*

ALE:s frågelista = *Atlas Linguarum Europae. Premiere questionnaire, onomasiologie, vocabulaire fondamental préparé par Joep Kruijzen* (1976). Assen/Amsterdam. Pays-Bas.

Hellquist = Hellquist, Elof (1980), *Svensk etymologisk ordbok. 1–2*. 3 uppl. 4 tryckn. Lund.

Herr Ivan Lejonriddaren (1931). Kritisk upplaga utgiven av Erik Noreen. SFSS Bd 50.

Uppsala.

Jansson, Valter (1945), *Eufemiavisorna. En filologisk undersökning*. Uppsala & Leipzig.

Laumålsordboken = Klintberg, Mathias & Gustavsson, Herbert (1997), *Ordbok över Laumålet på Gotland*, h. 11. Skr. Utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Uppsala.

Lundegårdh, Lennart & Wahlström, Sten (1992), *Från alfågel till ärtsångare. En bok om svenska fåglar*. Bokförlaget Bra Böcker AB.

NAU = *Namnarkivet i Uppsala*

Noreen, Erik. Se *Herr Ivan Lejonriddaren*.

Ottosson, U., Ottvall, R., Elmberg, J., Green, M., Gustafsson, R., Haas, F., Holmqvist, N., Lindström, Å., Nilsson, L., Svensson, M., Svensson, S. & Tjernberg, M. (2012), *Fåglarna i Sverige – antal och förekomst*. Sveriges Ornitologiska Förening, Halmstad.

Ottvall, R., Edenius, L., Elmberg, J., Engström, H., Green, M., Holmqvist, N., Lindström, Å., Tjernberg, M. & Pärt, T. (2008), *Populationstrender för fågelarter som häckar i Sverige*. Naturvårdsverket Rapport 5813.

SAOB = *Svenska Akademiens ordbok* ([1893–] 1898 ff), utg. av Svenska Akademien. 1 – Lund.

SFSS = *Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet*. 1– (1844–). Stockholm & Uppsala.

Sofi = Institutet för språk och folkminnen

Staav, Roland, Franson, Thord & Langvad, Steen (1987), *Nordens fåglar*. København & Stockholm.

SvIm = *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folklif från 1898.*

Bidrag [...] från 1904: *Svenska landsmål ock (och) svenskt folkliv.* [Tidskrift tidigare utg. av ULMA, numera av Kungl. Gustav Adolfs Akademien.]

Söderberg, Gunilla (1999), *Bröllops-besvär. Kommentar till ett ALE-begrepp.* I SvIm 1999.

Wessén = Wessén, Elias (1970), *Våra folkmål.* Lund.

Va – en ordklassfråga

Bo-A. Wendt

Nusvensk ordidentifikation och SAOB:s makrostruktur

Den som slår upp *vad* och *va* i *Svensk ordbok* får veta att det förra är ett pronomen och det senare en interjektion.¹ Det handlar alltså om två olika ord med varsin form och betydelse, givetvis behandlade i varsin egen artikel. Klart och enkelt. Samma bild tonar fram i SAG, som beskriver ett relativt och interrogativt pronomen *vad* och en interjektion *va*; i en not heter det uttryckligen att "[e]tymologiskt går *va* [va] i talspråkliga funktioner [...] tillbaka på det interrogativa pronomenet *vad* men är nu snarast ett homonymt ord".² Just så enkelt synes alltså förhållandet vara i nusvenskan, men när man som i SAOB skall avhandla inte bara nutida svenska utan hela den nysvenska tiden, blir bilden genast mindre entydig. De äldsta mer eller mindre interjektionella användningarna kan mycket väl ha formen *vad* (eller snarare *hvad*), och de äldsta användningarna av *va* (det vill säga *hva*) är rent pronomina. Det sistnämnda gäller ju närmare begrundat inte bara i äldre tid utan än idag; i utstuderat talspråksefterliknande skrift kan sådant som *va va de ja sa möta*.³ Är det då likafullt lämpligast att också i SAOB göra boskillnad mellan interjektionen *va* ("förr äv. *vad*") och pronomenet *vad* ("äv. (starkt vardagligt) *va*"), så att dessa får utgöra varsin egen artikel i ordboken?

Enligt gällande anvisningar för redigeringen av SAOB (utarbetade av dåvarande ordbokschefen Hans Jonsson 1993) skall följande principer vara styrande för vad som skall sambehandlas och vad som bör bli olika artiklar:

- 1) etymologin
- 2) nusvensk (och ä. svensk eller fornsvensk) ordidentifikation
- 3) vad som är lämpligt eller passabelt ur beskrivningssynpunkt. T. ex. talar flera former spridda över alla betydelser för sambehandling [...], medan en fördelning så att någon av formerna går till bara någon betydelse eller är allenarådande i sammansättningar talar för särbehandling [...] (avsnitt 1.4)

Den andra principen, nusvensk ordidentifikation, kunde här tyckas ge rätt entydigt utslag, i anslutning till *Svensk ordbok* och med tanke på att *va* i pronomina användning numera får anses vara marginell. Att det som etymologiskt är ett och samma ord har kluvits i två (för att inte med den gamla neutrumformen säga: i tu) eller rentav flera är förstås inte alldeles ovanligt. Självklart egna artiklar utgör till exempel *loft*, *luft* och *lukt*. Och passabel ur beskrivningssynpunkt kan uppdelningen göras med användande

1 Tack till mina – och fordom också Pers – SAOB-kolleger Antti Sivén och Marianne Svensson som båda har läst och kommenterat denna uppsats i ett första utförande. S. 3464 f.

2 Bd 2, Pron. § 104–119 resp. Interj. § 7, 9; citatet från Pron. § 113 not 3.

3 I sin närmast föregående upplaga meddelar för övrigt *Svensk ordbok* (det vill säga *Norstedts svenska ordbok*) om pronomenet *vad*: "ibl. äv. **va**" (s. 1355).

av äv.-sidoformer enligt ovan. Man utgår då i artikeluppdelningen från funktionen; ett annorlunda sätt att dela på vore att omvänt utgå från formen istället – sålunda:

VA .. I. (numera bl. starkt vard.) ss. pron. .. **II.** ss. interj.

VAD .. I. ss. pron. .. **II.** (†) ss. interj.

Den förra lösningen har SAOB till exempel valt för *mossa* (förr äv. *mosse*) 'mossa; lav' åtskilt från *mosse* (äv. (i vissa trakter, i sht i Finland) *mossa*) 'mosse; myr', liksom för det reciproka *varandra* (äv. (vardagligt) *varann* eller (numera mindre brukligt) *varannan*) åtskilt från det med *var tredje* och så vidare parallella *varannan* (förr äv. *varann* eller *varandra*). Den senare lösningen används till exempel för *skura* gentemot *skåra*, liksom för *task* gentemot *taska*:

skura: **1**) (bygdemålsfärgat) = skåra **1**; **2**) heraldisk term; **3**) (bygdemålsfärgat) = skåra **3**; samt två ytterligare, egna betydelser.

skåra: **1**) 'urskärning'; **2**) (†) = skura **2**; **3**) 'klyfta'; samt två ytterligare, egna betydelser.

task: **1**) (starkt vardagligt) om manliga könsdelar; **2**) sjöterm.

taska: **1**) 'säck'; **2**) 'säckliknande hölje eller hålrum', varibland *c*) (starkt vardagligt) = task **1**, *d*) (†) = task **2**; samt tre ytterligare, egna betydelser.

Valet mellan de två lösningarna har företrädesvis med punkt (3) ovan att göra, vad som fungerar bäst ur beskrivningssynpunkt. Vilkendera som bäst eller tydligast hävdar den nusvenska ordidentifikationen kan däremot diskuteras; det beror förstås först och främst på vad det är för slags enhet som vi menar oss identifiera som ett ord – en form (med olika betydelser) eller en betydelse (med olika uppenbart samhöriga formvarianter).

Eftersom rågången mellan *vad* och *va* vid närmare skärskådan, inte minst av det historiska materialet, i själva verket visar sig vara mindre skarp än i dessa exempel, stannade jag till sist för att hålla ihop alltsamman i en enda artikel (liksom SAOB gjort med *frid* och *fred*) – mot den nusvenska ordidentifikationen och med den välförgrenade ordklassstrukturering som utvecklas i det följande.

Inte två utan fem ordklassmoment

Den etymologiskt ursprungliga ordklassen hos *vad* (*va*) är givetvis pronomen, i första hand ett interrogativt sådant i direkt eller indirekt frågesats: *Vad är det där för ordklass? Det är inte givet vad det är för ordklass. Vad heter du? Man kan undra vad detta får för följer.* (Detta utgör moment **I 1** i SAOB:s artikel.) I andra hand kan *vad* vara relativt pronomen utan korrelat: *Detta var precis vad han ville. Det är inget mot vad det har varit.* Förr kunde detta relativa *vad* också ha utsatt korrelat, oftast ett pronominent sådant, inte minst ett *det*: *Det är det hvad mitt hjärta tänker* (1771). (Moment **I 2** i SAOB.)

I dessa rent pronominenta användningar är *vad* ännu inte stort annat än neutrum (singularis nominativ och ackusativ) av *vem* (precis som Söderwall beskriver det, i en för båda dessa ordformer samfällad artikel under uppslagsformen *hvar*⁴). Sedan har det emellertid börjat leva sitt eget liv; ur en ellips av satser som *vad var det du sade* har ett ensamt *vad*

4 Bd 1, s. 527 ff.

efter hand blivit alltmer interjektionellt till sitt väsen – i första hand för att rakt på sak eller rentav aningen bryskt eller åtminstone mindre hövligt ange att man inte har hört det närmast förut sagda och önskar få det upprepat, i andra hand för att ange förvånning eller rentav upprördhet eller förfäran över något, ursprungligen något som sagts vilket man (vill ge intryck av att man) i förstone knappt kan tro (motsvarande ett pronominellt *vad* i satser som *vad är det du säger*), sedermera också någonting utomspråkligt (motsvarande satser som *vad är det du tar dig till* eller *vad är det som händer*). Detta anges numera nästan bara med *va*, inte *vad*, men fullformen finns i äldre belägg i SAOB:s material, till exempel:

Hvad, din lättfärdiga Fogel, din Bof [...] huru törs du komma för mina ögon? (1741)

Hvad! ä' ni ensamma? (1866)

Just för att ett *vad* ändå kan tänkas (snarast svarande mot ett emfatiskt uttal [va:d]) och för att den pronominella betydelsen lever kvar i någon liten mån, har ordklassangivelsen i SAOB blivit ”såsom interrogativt pronomen övergående i interjektion” = artikelns moment **II** (med det upprepningsefterfrågande *va* som moment **I** och förvånings-*va* som moment 2).⁵ Jag vill med andra ord, mot SAG och *Svensk ordbok*, hävda att interjektionaliteten inte är riktigt fullbordad i dessa användningar, inte ens hos formen *va*, eftersom denna är möjlig också i klart pronominell användning: *va sa du* – låt vara där ortografiskt mycket mer märkt än i det liktydiga ensamma *va*.

Otvetydigt interjektionellt har detta *va* blivit först när det utvecklats funktionen att ange ett efterfrågande av eller en vädjan om bekräftelse på riktigheten i ett försiktigt frågande eller med tveksamhet framställt påstående, ungefär ’eller hur’, ’inte sant’ (som i *du har gått i pension, va*; ibland också efter en vädjande eller försiktigt framställd uppmaning: *ta det så nått, va*), eller – än längre från den pronominella grundbetydelsen – en funktion av att ange ett mer eller mindre i förbigående framställt efterfrågande av mottagarens bekräftelse på att denne har uppfattat och i bästa fall också godtagit det man har sagt eller har godtagit det därmed införda samtalsämnet och är beredd att åhöra det som följer (en bekräftelse som vanligen förväntas bli fullgjord enbart genom uteblivna invändningar), som i *är det inte rent otroligt, va, att sånt skall behöva hända* eller *vid Linnéuniversitetet, va, där är minsann allting möjligt*.⁶ Dessa båda användningar har i SAOB fått bli varsitt huvudmoment under momentet **III**: ”såsom interjektion, efterställd sats eller satsled”. Tillägget efter själva ordklassangivelsen är inte oväsentligt, eftersom denna specifikation för det första skiljer dessa användningar också rent syntaktiskt från dem i **II** (som utgör självständiga yttranden, vilket uttryckligen anges där), men för det andra och mest vägande entydigt visar att användningarna helt lämnat det pronominella ursprunget bakom sig. Som påhängsord till en sats hittar vi aldrig ett pronomen (med mindre det har ett korrelerat i satsen). Det nu sagda hindrar inte att formen *vad* kan återfinnas i vissa äldre belägg inom detta moment **III**, så i det allra äldsta på ’eller hur’-betydelsen (moment **III 1**); denna kan nämligen också uppträda efter en retorisk mer eller mindre värderande (oftast underställande) fråga och så i äldstabelägget från 1790:

⁵ Jämför med SAG, bd 2, Interj. § 9: a.

⁶ Jämför med SAG, bd 2, Interj. § 9: b–e.

Ä'ke det gudomligt, Fiskartorpet? Hvad? – Gudomligt att beskåda!

Men ännu in på 1900-talet hänger formen *vad* eller skrivning med apostrof (*h*)*va'* kvar. I den vagare bekräftelsesökande användningen (moment **III 2**) finns också *vad*, men det är här sällsyntare – dock också här i det allra äldsta, på grund av sin poetiska art i och för sig litet tveksamma, belägget från 1835:

Främst i ålder ibland Europas Konungariken, / Sverige med segrande svärd står fram, att beskydda dem alla,/ Hvad! och dess krönte Regent I vägren att helsa för Konung?

I nutiden är hursomhelst *va* fullständigt allena rådande, slutgiltigt vittnande om användningens starka särställning.

Det gamla pronomina frågeordet *vad*:s ordklasskarriär är ingalunda heltäckande beskriven med interjektionaliseringen – denna senare är i själva verket jämförelsevis ung. (Moment **II 1** är belagt från 1805 (på grund av sitt starkt dialogiska väsen dock naturligen ovanligt i skrift), **II 2** från 1741, **III 1** från 1790 och **III 2** som sagt (med viss tvekan) från 1835.) Att interjektionsanvändningen ändå försvarat en placering som moment **II** och **III** i artikeln beror helt enkelt på den uttryckliga länkning till grundmomentet **I** som finns i moment **II** genom att detta beskrivs som ännu delvis pronomina det också. Det likväl interjektionella inslaget i moment **II** gör sedan att moment **III** med ren interjektionsanvändning naturligen får följa i närmaste anslutning till **II**. Entydigt mycket äldre, nämligen fornsvensk (hos Söderwall beskriven i en egen artikel *hvat*⁷) är den adverbiala användningen av *vad*, men av ovan nämnda stegvisa länkningsskäl mellan momenten **I–III** har den i SAOB-artikeln fått göra sig till moment **IV**. Dels finns här sålunda – som moment **IV 1** – funktionen att ange mer eller mindre påfallande hög grad, förr också anmärkningsvärd art och liknande. Denna återfinns i inledningen till satser som utgör mer eller mindre känsloladdade uttryck för värdering eller förvåning (med andra ord i det som SAG kallar expressiva satser); ordet uppträder då antingen självständigt som i *vad du är vacker* eller förenat med ett adjektiviskt ord som i *vad vacker du är*. Dels finns – som moment **IV 2** – en död funktion av interrogativt adverb med huvudsaklig betydelse av 'varför' (som i *Hwadh seer tu itt grand vthi tins brodhers ögha, men en bielka vthi titt eghit ögha warder tu intet warse* (1526)). Av användningarna i **1** är det framförallt den där ordet utgör bestämning till ett adjektiviskt ord som gör analysen som adverb naturligast: *vad vacker* ≈ *så vacker*; i självständig användning kan ju ännu ett visst mått av substantivisk pronominalitet urskiljas när ett korresponderande adjektiviskt ord saknas i satsen, som i *vad det pratas överallt* (att jämföra med *vad du*

7 Bd 1, s. 536; Söderwall delar således efter morfologisk status: *hvat* analyseras i sin egenskap av böjligt pronomen såsom hörande samman med *hvar* 'vem', men i sin egenskap av oböjligt adverb och oböjlig subjunktion som ett och samma ord för sig. En tänkt interjektionell användning av *hvat* i fornsvenska hade han väl därför beskrivit samman med de båda sistnämnda ordklasserna.

är vacker).⁸ Ännu mycket tydligare är detta förhållande i uttryck som *oj, vad du kan, vad med spö de fick* eller *vad pengar hon tjänade*, där en tolkning av *vad*-ledet som objekt ligger nära till hands. I SAOB-artikeln har dessa sistnämnda fall ändå placerats i adverbmomentet på grundval av sin värderande betydelse men framförallt sin förekomst i expressiva satser; de har emellertid fått ett eget undermoment med brasklappen ”med kvardröjande pronominal användning”.⁹

Ännu en ordklass rymmer *vad*-artikeln, en där formen *va* inte alls är belagd: en stendöd användning som subjunktion (eller på saobitiska i god skolgrammatisk anda: underordnande konjunktion). Denna är också mycket gammal men har hamnat som moment **V** efter adverbmomentet (liksom hos Söderwall¹⁰), eftersom den logiskt är avlägsnare pronomenet än *vad* adverbet är. Också i moment **V** urskiljs två huvudmoment: ett där *vad* inleder indirekt underställande frågesatser och alltså betyder ’om, huruvida’ (som i *Huadh thet med eder vilia skedde eller ey vethe j sielff best* (1524)) och ett annat där det inleder villkorsbisatser, antingen i betydelsen ’vare sig’ (som i *Huadh wij waka äller såffua är han vår hielp och tröst* (1635)) eller mer allmänt ’om, därest’ (som i [han sade] *at hwadh the bråtades, thet skedde alt medh skempt* (1655)).

Vinster och förluster med sambehandlingen

Den mest uppenbara fördelen med att sambehandla *vad* och *va* i en och samma SAOB-artikel är, enligt mitt förmenande, övergångsmomentet **II** ”såsom pronomen övergående i interjektion”. Numera är denna användning förvisso i allt väsentligt knuten till formen *va*, men med en uppdelning i två ordboksartiklar efter ordklass (och form) hade det blivit mycket svårt, för att inte säga omöjligt, att redovisa denna analys på ett vettigt sätt, eftersom den just utgår från att båda ordklasserna svävar över användningen. Det är i och för sig en analys som framförallt kommer till synes i den diakrona infallsvinkel som är SAOB:s (här uttryckligen antydd med formeln ”övergående i”) och som i den synkrona beskrivning som är både SAG:s och *Svensk ordbok*:s inte är så näralliggande när formsidan numera talar emot den. Det kan synkront sett se ut som två olika ordklasser utan funktionella överlappningar. Likväl vill jag hävda att det också nuspråkligt synkront ligger ett värde i en analys som är öppen för det inslag av oscillation mellan pronomen och interjektion som föreligger i ett *va* (*sa du*).

Att formen *va* numera först och främst ändå knyter sig till en interjektionell användning och *vad* till en pronominal eller adverbial finns det likafullt utrymme för att ange också i SAOB:s behandling i en och samma artikel: dels lokalt på de numera *va*-dominerade

⁸ SAG är här litet tveågsen i sin ordklassificering; visserligen fasthåller man i bd 2 utan vidare analysen av *vad* som interrogativt pronomen också i expressiva satser (Pron. § 115: d), men i bd 4 etiketteras likafullt det expressiva *vad* som ”adverbfras” samman med *så* när denna satstyp behandlas (Huvudsatser § 92: 1a).

⁹ På denna punkt talar SAG motsägelsefritt om pronomen och nominal funktion (bd 2, Pron. § 111 not 2c; bd 4, Huvudsatser § 92: c).

¹⁰ Bd 1, s. 536 f.: *hvat* moment 4–6.

momenten, dels i det artikeln inledande huvudet – där det heter (eller hette, innan den senare redigeringsprocessen i ett par omgångar bantade ned min ursprungliga version):

VAD *va*⁴d l. *va*⁴ l. *va*⁴ (med kort vokal), pron., interj., adv. o. konj., äv. (utom i bet. **II**, **III** (o. där numera nästan resp. helt allennarådande) starkt vard.) **VA** *va*⁴ l. (o. i bet. **II**, **III** allennarådande) *va*⁴ (med kort vokal), pron., interj. o. adv. (**huoodt 1564. huåd 1549. hvat (hu-, hw-, -dt, -dth, -th) 1521–1620. hvatt (hu-, -dtt) 1523–1603. va (hu-, hv-, hw-) 1634 osv. vad (hu-, hv-, hw-, -dh) 1521 osv.**)

Härav framgår – för den som mäktar tränga igenom det tätt packade formelspråket – att *va* dels finns som starkt vardagligt alternativ i de icke-interjektionella användningarna, dels är nästintill allennarådande i de interjektionella, då alltid uttalat med kort *a* (ett uttal som i övriga användningar bara är ett alternativ, men ett fullt tänkbart sådant också vid stavningen *vad*). Man kan också (i den så kallade formparentesen) utläsa att stavningen <(h)va> är belagd redan 1634 i SAOB:s material.

Det som däremot inte går att utläsa är hur gammal denna stavning är i respektive ordklass (förutom att *va* inte är belagt alls som subjunktion (”konj.”), eftersom denna ordklassangivelse saknas för den sidoförmen), inte heller hur länge formen *vad* levde kvar som interjektion. Både *vad* och *va* är levande varianter för ordet som helhet och sålunda försedda med varsitt ”osv.” efter förstabeläggets år. Någon preciserad redovisning per moment medger inte SAOB-formatet. Detta är vad jag kan se den enda verkliga förlusten med den valda sambehandlingen. Med å ena sidan interjektionen och å andra sidan pronomenet samman med de övriga i varsin artikel hade formkronologin på respektive håll förstås kommit i dagen, i respektive formparentes. Likväl vill jag mena att den informationsförlusten vägs upp av ovan framhållna vinster med en sammanhållen redovisning av ordkomplexets nysvenska historia.

Litteratur

- Norstedts svenska ordbok* (2004), utarbetad av Språkdata, Göteborgs universitet, Stockholm.
 SAG = Teleman, Ulf & Hellberg, Staffan & Andersson, Erik (1999), *Svenska Akademiens grammatik*, band 1–4, Stockholm.
 SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*, Lund (1893–).
Svensk ordbok (2009), utgiven av Svenska Akademien, utarbetad vid Lexikaliska institutet, Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, Stockholm.
 Söderwall, K. F. (1884–1918): *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, band 1–2, med Supplement utg. (1925–73) av K. F. Söderwall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren och E. Wessén, Lund.

Till tolkningen av runstenen vid Vändle (Vs 4).

Henrik Williams

Vid Norrgården, Vändle, i Dingtuna socken, halvannan mil östsydöst om Västerås, står idag topppartiet av en runsten från sen vikingatid lutat mot ett träd (fig. 1).

Fragmentet utgör övre delen av ett monument och påträffades ungefär 1895 enligt Sven B. F. Jansson som också återger vad Erik Brate i en opublicerad rapport skrev om fyndet: ”Runstenen, som blott utgör en del af en sådan, hittades vid afplanandet efter rifningen af en mycket gammal byggnad, som stod nedanför Vändle Norrgård, nedanför höjden, på hvilken denna ligger, mellan dess ladugård och landsvägen; stenen hade legat i grundvalen till denna byggnad.”¹ Det tog således 70 år innan Vs 4 publicerades, även om dess inskrift kort nämndes 1958 av Arndt Ruprecht i en fotnot (se nedan). Förutom ett kort omnämnande av Per Stille i samband med en ristardiskussion² har inskriften såvitt jag vet i den vetenskapliga litteraturen bara berörts av Patrik Larsson som behandlar dess bruk av **R**-runan.³ Själva tolkningen av runtexten har inte fått någon uppmärksamhet. Det kan vara dags att intressera sig för denna, enligt min mening underskattade runsten.

Fig. 1. Runstenen Vs 4 vid Vändle, Norrgården i Dingtuna sn, Tuhundra hd, Västmanland. Stenen står vriden 90 grader till höger jämfört med hur den har varit rest men visas här rättvänd. Foto av Henrik Williams 2011.

1 I SRI 13, s. 15.

2 Stille 1999, s. 136 not 39.

3 Larsson 2002.

Jansson (a. st.) ger följande läsning, runsvenska tolkning och översättning till modern svenska:⁴

... - **pan** × **isun** × **isrn** × **brkianu** × **kupil** × ...
 ... [*go*]ðan, sun sinn. Biðia nu Guð hial[pa] ... (?)
 »..., sin son. De bedja nu Gud hjälpa ... (?)»

Det råder ingen tvekan om hur runorna ska läsas (jfr nedan), även om de används på ett delvis okonventionellt sätt med ett slags vokalisering upptakt framför initialt /s/ och med **r**-runan representerande vokal. Båda dessa egenheter är dock kända från andra runstenar och utgör dessutom ledtrådar till vem som har ristat runtexten (en fråga till vilken jag tänker återkomma i ett annat sammanhang). Denne ristare har enligt Jansson varit den samme som utfört inskriften på en närbelägen runsten vid Tumbo kyrka i Södermanland, rakt söder om Vändle. Han skriver: ”Vs 4 visar överensstämmelser med den ovan nämnda, likaledes fragmentariska Tumbostenen (Sö 82). Det är möjligt, att de båda stenarna har ristats av samme man, även om ristningen på Tumbostenen förfaller vara av något högre kvalitet.”⁵ Jansson nämner inte ornamentiken som ett skäl för att sammanställa dessa runstenar, men det är helt uppenbart att det mycket märkliga rundjurshuvud som återstår av figurframställningen på Vs 4 är detsamma som återfinns på Sö 82 (fig. 2). Mellan de båda ristningarna är avståndet, som Jansson påpekar, bara halvannan mil.⁶

Inskriften på Sö 82 var vid Erik Brates publicering delvis dold av en tröskel.⁷ Den togs dock fram 1930 och dess lydelse kunde fyllas ut av Elias Wessén.⁸ Utifrån Brates läsning och översättning (någon transkription ges ej) samt Wesséns komplettering därav kan därmed inskriften återges på följande sätt (de runda parenteserna markerar osäkra läsningar och används i stället för de kursiverade tecken som brukas av Brate; hakparenteserna markerar läsning efter äldre teckning):

[+] **ui--(a)n** [× **(b)a-]ir** × **(i)prn** + **rftrh** × **fraitrn** × **brupur** ×
is(r)n × **puþr** × **krkum** (× **þ**)[**u**][**r** × **iuk** ×] (**u**)[**ln** ×]

Visten reste stenen efter — sin broder, död i Grekland. Tule högg runorna.

Den karakteristiska användningen av **r**-runan för vokal och skrivningen **isrn** skulle kunna föranleda ett tvärsäkert omdöme att monumenten utförts av samma ristare, men det finns anledning att vara försiktig. Den kvalitetsskillnad i ristningsteknik som Jansson uppmärksammar visar sig vara giltig också för ornamentiken. Nosen på rundjuret är trunkerad på Sö 82 men på Vs 4 är båda käkarna helt avhuggna och hornkronans uppbyggnad annorlunda, möjligen missuppfattad. Detta aktualiserar ett förslag av Anne-Sofie Gräslund att runstenars formgivning kunde imiteras av andra ristare, ibland

4 Jansson (i SRI 13, s. 16) anser att Vs 4 är en ”av allt att döma jämförelsevis ung runinskrift (1100-talet)”, vilket Larsson (2002, s. 153) med goda skäl betvivlar.

5 I SRI 13, s. 16.

6 I SRI 13, s. 15.

7 I SRI 3, s. 60.

8 I SRI 3, s. 383.

Fig. 2. Runstenen Sö 82 vid Tumbo kyrka, Tuhundra hd, Södermanland. Foto av Jonas Nordby 2007.

med mindre lyckat resultat.⁹ Jag vill dock ändå påstå att run- och språkformer, typ av skiljetecken och ortografi alla talar för att vi har att göra med samme ristare för Vs 4 och Sö 82 och att denne har stått för ytterligare två eller flera stenmonument. Det är dock inte i detta sammanhang av avgörande betydelse; denna lilla uppsats skall begränsa sig till tolkningen av Vs 4.

Det som i första hand förvånar med Janssons tolkning är uppfattningen att bakom **brkianu** skulle dölja sig ordet *biðia* 'bedja'. Det kan tyckas vara ett mysterium hur någon kan komma fram till att läsa en **k**-runa som representerande /ð/. Janssons resonemang lyder: »Man tvingas att räkna med en felristning, vilket med hänsyn till att ristaren tydligen är oövad är försvarligt. Det är sålunda möjligt, att han har råkat rista **k** i st. f. **þ** i runföljden **brkianu**.»¹⁰ Av det som följer framgår att förslaget har varit i säck innan det kom i påse eftersom Ruprecht försökte tolka inskriften på detta sätt.¹¹ Han har vid sin läsning uppfattat **k**-runans bistav som en naturlig skåra men tycker sig se en vittrad båge som skulle utgöra **þ**-runans båge, annars ger runföljden enligt honom ingen mening. Jansson skriver dock att "inskriften är i stort sett tydlig" och han läser som vi har sett utan reservation ett **k** på det aktuella stället, ändå följer han märkligt nog Ruprechts tolkningsförslag.¹² Men Jansson har säkerligen också påverkats av inskriften på den en gång närbelägna men nu försvunna runstenen Vs 3 Kävlinge (Bysingsberg) som löd:

Ingirun let ræisa stæin þenna æftir ... [Ing]ivald o[k] ..., drængia goða. Ok mælti þat [ok] baðu Guð hialpa salu þæira. 'Ingerun lät resa denna sten efter (sina söner) Ingevald och ..., goda "drängar". Och sade det (och) bådo Gud hjälpa deras själar.'

9 Gräslund 2011, s. 152 f.

10 I SRI 13, s. 16.

11 Ruprecht 1958, s. 105 not 57).

12 I SRI 13, s. 15.

Helst skulle man vilja se ackusativformen av den döde sonens namn i **brkianu**, men det har inte lyckats mig att föreslå något sådant. Inte heller kan jag se att slutet av ett dylikt skulle återfinnas i runföljden - **pan**. Jansson menar troligen med rätta att:

Runföljden 1–4 - **pan** torde kunna suppleras **koþan**, *goðan* (ack.). I så fall vågar man kanske räkna med att adjektivet har föregåtts av substantivet *dræng* (ack.); jfr *drængia goða* på Vs 3. Det bör emellertid framhållas, att de appositionella bestämningarna till den dödes namn här komma i annan följd än den vanliga. Man skulle ha väntat formuleringen *N. N., sun sinn, dræng goðan, icke dræng goðan, sun sinn*.¹³

Jansson hänvisar till Elias Wesséns historiska syntax där regeln mycket riktigt är att apposition följer sitt huvudord, men som Wessén också påpekar kan appositionen också stå före ett namn.¹⁴ Något sådant är det dock inte tal om på Vs 4 och dess runtext är unik så till vida att den efterställda appositionen där gäller om en son. Det finns däremot exempel på typen ”efter NN, epitet apposition, relation sin” (med vissa variationer), vad gäller fader (Vg 74(?), Vg NOR1997;27), make (Vg 154) och troligen moder (G 114) samt någon annans brorson (Vg 158). Vg 74 kan trots sin skadade status ges som ett särskilt tydligt exempel:

Aguti(?) ræisti stæin þannsi æftir Asgaut, þegn harða go[ðan, fað]ur(?) sinn
 ’Agute(?) reste denna sten efter Åsgöt, sin fader, en mycket god tägn.’

Av någon anledning verkar denna konstruktion framförallt förekomma i Västergötland, även om det inte utesluter att den också har brukats i Västmanland. Att ordet *dræng* skulle ha nämnts på Vs 4 är dock bara en spekulation men säkert är att runtexten måste ha varit formulerad på ett unikt sätt.

Avgörande är i första hand hur man tolkar belägget **brkia**. Om man läser som det står finns följande teoretiska ljudunderlag: *b/p + i/e/æ (+ n) + k(k)/g(g) + ia*. Möjligt är att vi här har att göra med ett personnamn, även om det enda alternativet i belagt forn-språkligt material i så fall verkar vara binamnet *Bikki* konstruerat utifrån genitivformen (*Ketils*) *Bikkia*, belagd på en namnbärare 1353.¹⁵ Som huvudnamn har detta namn dock den oblika formen *Bikka*.¹⁶ Antingen skall diplomformen i stället ses som ett belägg på ett binamn *Bikkia*,¹⁷ som då oregelmässigt står oböjt, eller måste man anta att *Bikki* har kunnat böjas både som *an*-stam och *jan*-stam. Textmönstret ”(efter) epitet, relation sin, NN” saknar dock helt paralleller.

Av de tolkningsalternativ som återstår framstår bara ett som rimligt, det runsvenska räkneordet *bæggia* ’bådas’, genitiv av *baðir*,¹⁸ och jag utgår fortsättningsvis från detta alternativ utan att det därför med nödvändighet måste vara det rätta. I runnordiska in-

13 I SRI 13, s. 16.

14 Wessén 1965, § 68, s. 100.

15 Se Lind 1920–21, sp. 23.

16 Lind 1905–15, sp. 138.

17 Jfr Lind 1920–21, sp. 23.

18 Jfr Noreen 1904, § 481.

skrifter är *bæggia* för övrigt belagt bara två gånger, på Ög 239 som avslutas *Guð hialpi salu þæira bæggia*. 'Gud må hjälpa båda deras själ' och DR 389 *Krist hælgi hialpi siolu þera brøþra bæggia*. 'Den helige Kristus må hjälpa båda deras bröders själ'.

Formen *bæggia* förutsätter i fall som dessa förekomsten av en annan genitivisk bestämning, vilken vi också återfinner i de nyss nämnda inskrifternas *þæira/þera* och på Vs 4 i *sinn*. Man kan därför pröva att avsluta meningen efter *bæggia* och översätta första delen av inskriften som att två föräldrar har åstadkommit en runsten efter sin gemensamme son, antingen han nu "bara" ges epitetet *god* eller såsom Jansson framkastar beskrivs som en god "dräng". Tolkningen skulle då bli ... [*go*]ðan, *sun sinn bæggia*, fritt översatt 'en god son till dem bägge'. Det är svårt att ge en bokstavlig nysvensk version som inte ger svag form till adjektivet *god* och hanterar både *sin son* och *bägges*. Om man gör avkall på det första kravet kanske '(efter NN,) bægges sin gode son' kommer närmast. Det är enligt min mening sannolikt att den ytterligare apposition som utgörs av *bæggia* bidragit till den ovanliga syntaxen: förbindelsen *sun sinn bæggia* är ett tungt satsled som av rytmiska skäl har lagts sist i meningen.

Appositionen *bæggia* används i de ovan nämnda exemplen från Ög 239 och DR 389 rimligen för att understryka att det är själarna tillhörande båda avlidna som det bedes för. I översättning skulle man kanske helst tala om 'deras själar'. Av någon anledning vill dock inte vikingatida skribenter använda sig av ordet *s(i)al(a)* i pluralis, något som inte gäller medeltida runristare, t.ex. i 1300-talsinskriften G 33 som avslutas *Biðin fyrir þæira sialum*. 'Bedjen för deras själar!' I fallet Vs 4 måste det dock finnas någon annan förklaring till användningen av *bæggia* eftersom *sun sinn* ensamt skulle ha visat att sonen var barn till båda föräldrarna. Jag förmodar därför att det förekom andra söner eller möjligen döttrar i familjen som inte hade gemensamma föräldrar med den på Vs 4 omnämnde sonen. Kanske det till och med restes en sten över någon av dem. Att motsatsen kunde förekomma, det vill säga att en sten restes över en man som inte var son till faderns hustru är helt klart, se till exempel U 310 där Estrid kungör att hon har låtit göra en bro efter sin make Ingvar och efter Ragnvald, hans(!) son (se också DR 317), eller till moderns make som Sö 37 vilken Holmsten och Vigun har låtit resa efter hennes(!) son, Ingefast. Till den senare inskriften bildar alltså Vs 4 en parallell, fast så att säga tvärtom.

Om Vs 4 har varit stor kan man till och med tänka sig att dess text varit formulerad något i stil med att 'X och Y reste sten efter Z, son till X, och efter A., bægges sin gode son.' Men det är en helt och hållet hypotetisk tanke och saknar veterligen riktiga paralleller. Det kan däremot vara värt att erinra om inskriften på Sö 101: *Sigríðr gærði bro þasi, moðir Alriks, dottir Orms, for salu Holmgæirs, faður Sigrøðar, boanda sins* 'Sigríð, moder till Alrik och dotter till Orm, gjorde denna bro för Holgers, sin makes (fader till Sigröd), själ.' Som Magnus Källström har påpekat nämns här två särkullsbarn, Sigríðs egen son Alrik och hennes mans son Sigröd, bägge födda under makarnas tidigare äktenskap med andra kontrahenter.¹⁹ Ett påpekande om att någon var barn till bægge stenresarna är alltså inte orimligt att tänka sig.

¹⁹ Källström 2010, s. 133 f. med litt.

Vad som också bör hållas i minnet är att minst sex ord rimligen bör ha föregått det som nu återstår av inskriftens inledning: båda föräldrarnas namn förenade med en konjunktion, ett ristarverb, en monumentbeteckning samt sonens namn (om det inte döljs i ...-**pan**; inget namn ändande sålunda verkar dock finnas), omfattande åtminstone ett trettiotal runor och sannolikt fler. Texten bör därför ha löpt längs stenens långsida ytterligare 1,5 meter och minnesmärket med rotända därmed varit över två meter. Jansson skriver också: ”Ursprungligen har stenen tydligen varit ganska stor.”²⁰ Vad viktigare är att denna observation får konsekvenser också för inskriftens avslutning som måste ha innehållit förhållandevis mycket text, ytterligare säkert minst fem ord. Vi måste därför räkna med en total omfattning på minst 17, troligen uppåt 20 ord, vilket skulle göra runtexten till en överstigande medellängden på högst 14 ord.²¹ Men det återstår att utreda hur avslutningen har lytt, åtminstone hur den har inletts.

Jag har avsiktligt avstått från att ta större hänsyn till ett faktum som flera läsare vid det här laget kanske har sett som ett förbiseende, nämligen att runföljden **brkia** inte alls lyder så utan alltså **brkianu**. Att de två sista runorna måste tolkas som *nu* konstaterade redan Ruprecht (1958:105 not 57). Man bör hålla i åtanke att ristaren av Vs 4 inte konsekvent använder sig av interpunktion för att markera ordgränser. I den korta text som återstår saknas skiljetecken också i runföljden **kupil** som enligt de två tidigare uttolkarna re-presenterar *Guð hial[pi]*, en bedömning jag ser mig nödgad att stödja i brist på bättre alternativ. (Dessutom används i **kupil**× interpunktion mitt i ett ord, möjligen markerande stavelsegräns.) Skiljetecken saknas också mellan de två avslutande orden på den av samme ristare huggna U 519: **isi kup** *Se Guð*. ’Må Gud se (honom).’²² Ett memento, möjligen inte av avgörande vikt, är att Ruprecht och Jansson för sitt *nu* till samma mening som *biðia*, medan jag räknar med att de ingår i två olika meningar, trots att de inte åtskiljs på något sätt. Det är dock ovanligt att skiljetecken saknas mellan meningar om inte i stället ornamentala linjer eller byte av slinga signalerar ett syntaktiskt brott. Ett säkert exempel återfinns dock på U 951 där B-sidan lyder: **at oupmunt kirimr : skalt hiu ... at Auðmund. Grimr Skald hio** ’... efter Ödmund. Grim skald högg.’²³ Grim tillhör de mindre framstående runristarna, liksom upphovsmannen bakom Vs 4, vilket möjligen är en faktor att beakta.

Det återstår då att diskutera den avslutande satsen på Vs 4, eller åtminstone vad som är kvar av den. Som har framgått ovan räknar jag med att det går en meningsgräns mellan *bægga* och *nu*. Därmed står vi med satsinledningen *Nu Guð hial[pi] ...* ’Nu må Gud hjälpa ...’. Hur denna mening har avslutats är ovisst, men som jag har visat ovan finns det anledning att räkna med ett flertal ord, alltså inte bara ’hans/NNs ande/själ’ utan ytterligare några. Den förmodade formen **il**<**bi**> för *hialpi* behöver också en kommentar. Förutom förekomsten av ett skiljetecken i stavelsegräns är ortografin inte oväntad; o-bruten form har funnits på den närbelägna Vs 5 [**helb**]i, skrivningen **ilbi** är belagd även

20 I SRI 13, s. 15.

21 Jfr Williams 2013, s. 66.

22 Se Williams 2008, s. 9.

23 Se SRI 9, s. 69.

på U 160, U 341 och U 696, och *h*-lös form av *hialpi* är att förvänta sig från ristaren av Vs 4: på sina andra två monument skriver han **iuk** *hiogg* 'högg'.

Västmanland utmärker sig inte för några utförliga runstensböner – längst är den på Vs 9 *Guð hialpi hans and ok selu* 'Må Gud hjälpa hans ande och själ' –, men det kanske inte är så märkligt med tanke på landskapets relativt få kända resta stenar med runristning, högst 25. Från det närbelägna Uppland kan dock hämtas ett antal längre böneformuleringar som hypotetiskt vore tänkbara på Vs 4: *Guð drottinn hialpi anda hans bætr þæn hann hæfir til gært* 'Må Herren Gud hjälpa hans ande bättre än han (själv) har medverkat till' (U 759), *Guð hialpi hans and ok Guðs moðir* 'Må Gud och Guds moder hjälpa hans ande' (U 860), *Guð hialpi sal hans, boanda Ingur* 'Må Gud hjälpa hans, Ingas makes, själ' (U 873) samt *Guð hialpi and hans ok Haralds* 'Må Gud hjälpa hans och Haralds ande' (U 769).

Särskilt den sistnämnda bönen är av intresse eftersom inskriftens första del lyder *Skarði ræisti stæin þenna æftir Otrygg, sun sinn* 'Skårde reste denna sten efter Otrygg, sin son'. Den veterligen unikt formulerade bönen handlar alltså inte bara om den på U 769 ihågkomne Otrygg utan också om den i övrigt okände Harald. Sven B. F. Jansson skriver: "I vilket förhållande denne *Haraldr* har stått till *Skarði* framgår ej av inskriften. Det är icke uteslutet, att Harald kan ha varit en tidigare död son, vars minne fadern har velat hedra på stenen efter Otrygg."²⁴ Det är högst troligt, men enligt min mening är det i så fall sannolikt att U 769 utgör en del av ett parmonument där den andra, nu försvunna runstenen, har rests till minne av Harald och det där framgått vilken relation han hade till Skårde.

Det är dock att märka att ristaren av Vs 4 inte tillhör dem som använder långa böner, precis tvärtom, åtminstone om man ska döma av bönen på den av honom signerade U 519; den lyder som ovan nämnts bara *Se Guð*. Visst är det möjligt att bönen på Vs 4 var längre, men det finns en bättre lösning. I de andra två av samme ristare säkert utförda inskrifterna återfinns nämligen signaturer: på Sö 82 **þulr** *hiogg run[ar](?)* 'þulr högg runorna(?)' som avslutande mening efter nekrologen, på U 519 **þulir** *hiogg runar þessi* 'þulir högg dessa runor' inskjutet före bönen. Det är därför möjligt men naturligtvis obevisbart att inskriften på Vs 4 har avslutats med en kort bön följt av en ristarsignatur; om vi räknar med fem ord förslagsvis 'Nu må Gud hjälpa [NNs/hans ande/själ. **pul(i)r** högg runorna.]'

Adverbet *nu* används i ett antal runnordiska monumentinskrifter, ibland i just böner: *Guð hiælpri sal hennar vel nu* 'Må Gud hjälpa hennes själ väl nu' (U 808) och *Guð hialpi and hans nu* 'Må Gud hjälpa hans ande nu' (U 818). Placeringen av *nu* kan som Wessén påpekar skifta, enligt honom för att undvika ställning omedelbart efter ett predikatverb.²⁵ Ibland kommer adverbet först i satsen som på DR 296 *Nu skal standa sten a biargi* 'Nu skall stenen stå på berget' samt även i böner som på U 947 *Nu es sal sagat sva: hialpi Guð* 'Nu är det för själen sagt så: må Gud hjälpa (den).' Den kanske bästa parallellen till bönen på Vs 4 finns på U 341 som i sin helhet lyder *Ingialdr(?) let ræisa stæin þennsa*

24 I SRI 8, s. 340.

25 Wessén 1965, s. 209.

æftir Kalf, faður sinn, ok æftir Igu[l], broður sinn, ok æftir Ragnvi, møy²⁶ sina. Nu hialpi Guð salu þæira ok Guðs móðir. Detta kan översättas 'Ingjald lät resa denna sten efter sin fader Kalv och efter sin broder Igel och efter sin dotter Ragnvi. Nu må Gud och Guds moder hjälpa deras själar.' Ordföljden är den förväntade efter satsinledande adverb med finitet på andra plats och subjektet närmast därefter;²⁷ "Rak ordföljd är mycket ovanlig i en mening, som inledes med ett tidsadverb".²⁸ Det förekommer dock alltså men är icke desto mindre en vägande invändning mot min ovan föreslagna tolkning. Jag förmodar att orsaken till den i så fall oväntade ordföljden kan vara att subjektet föregår predikatet på Vs 4 för att ordet *Guð* på detta sätt framhävs.

Runstenen vid Vändle har en gång varit ett mycket mer imponerande monument än vad dess i dag fragmentariska skick kanske utvisar. Oavsett hur man förstår dess text verkar den ha varit formulerad på ett unikt sätt, men sannolikt inte så avvikande att den bör avfärdas som otolkbar. Unik blir också ordföljden i den av mig föreslagna tydningen av inskriftens nu avslutande del. Möjligen finns det andra och bättre tolkningsalternativ. Denna uppsats gör inte anspråk på att vara sista ordet i frågan, snarast första repliken i ett samtal om en märklig runsten som förtjänar mer uppmärksamhet.

Efter utredningen ovan och med vederbörliga reservationer vill jag föreslå möjligheten av att den kvarvarande texten på Vs 4 skall tolkas och översättas på följande sätt:

[go]ðan(?), sun sinn bæggia. Nu Guð hial[pi] ...
'... bægges sin gode son. Nu må Gud hjälpa ...'

Jag riktar ett varmt tack till Magnus Källström, Stockholm, för värdefulla kommentarer till denna uppsats.

Litteratur och förkortningar

Danmarks runeindskrifter (1941). Ved Lis Jacobsen & Erik Moltke under medvirking af Anders Bæksted & Karl Martin Nielsen. Text. 1941. København.

DR = Runristning i *Danmarks runeindskrifter*.

G = Runristning i SRI 11–12.

Gräslund, Anne-Sofie (2011), 'Similarities or Differences? Rune Stones as a Starting Point for Some Reflections on Viking Age Identity', *Viking Settlement and Viking Society: Papers from the Proceedings of the Sixteenth Viking Congress, Reykjavík and Reykholt, 16–23 August, 2009*. Ed. Svavar Sigmundsson. (Fylgirit Árbókar Hins íslenska fornleifafélags 2011.) Reykjavík. S. 147–61.

Gustavson, Helmer (1997), 'Verksamheten vid Runverket i Stockholm', *Nytt om runer* 12, s. 24–31.

26 För tolkningen av detta ord se Isaksson 1994, s. 36.

27 Wessén 1965, s. 208.

28 Wessén 1965, s. 209 anm. 1.

- Isaksson, Bo (1994), Värde av runuppteckningar från 1500- och 1600-talen. C-uppsats, Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet. Duplikat.
- Källström, Magnus (2010), 'Hårds dotter och Gillögs son', *Namn – en spegel av samhället förr och nu*. Red. Staffan Nyström. Stockholm. S. 115–35.
- Larsson, Patrik (2002), *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. (Runrön 17.) Uppsala.
- Lind, E. H. (1905–15), *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden. Samlade ock utgivna*. Uppsala–Leipzig.
- (1920–21), *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden. Samlade ock utgivna med förklaringar*. Uppsala.
- Noreen, Adolf (1904), *Altschwedische grammatik mit einschluss des altgutnischen*. (Sammlung kurzer germanischen dialekte 8. Altnordische grammatik 2.) Halle.
- Ruprecht, Arndt (1958), *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften*. (Palaestra 224.) Göttingen.
- SRI = *Sveriges runinskrifter*. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 1–. 1900 ff. Stockholm.
- Stille, Per (1999), *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjädrundaland: En studie i attribuering*. (Runrön 13.) Uppsala.
- Sö = Runristning i SRI 3.
- U = Runristning i SRI 6–9.
- Wessén, Elias (1965), *Svensk språkhistoria 3: Grundlinjer till en historisk syntax*. 2 uppl. (Nordiskt kursbibliotek.) Stockholm–Göteborg–Uppsala.
- Williams, Henrik (2008), *Runestone Inscriptions and Queer Theory*. (E. C. Quiggin Memorial Lectures 10.) Cambridge.
- (2013), 'Runstenarnas sociala dimension', *Futhark* 4, s. 61–76.
- Vg = Runristning i SRI 5.
- Vg NOR1997;27 = Runristning från Hols kyrka i Västergötland publicerad i Gustavson (1997):27.
- Vs = Runristning i SRI 13.
- Ög = Runristning i SRI 2.

Tidigare nummer av HumaNetten hittar du under rubriken Publikationer på Inu.se/fakulteten-for-konst-och-humaniora/

- Vårnumret 2014 är en festskrift till nordisten Per Stille som under året håller på att gå i pension, varför innehållet till stor del kretsar kring runor
- Höstnumret 2013 sysslar med makt, kritik och subjektivering i Foucaults anda, fortsätter att fundera på arbetets eventuella mening samt firar 100-årsminnet av Martha Sandwall-Bergströms födelse
- Vårnumret 2013 funderar över arbetets mening, bytandet av livsstil under stenåldern samt förekomsten av varumärken och andra tidsdetaljer i modern litteratur
- Höstnumret 2012 intresserar sig för det aldrig sinande intresset för Hitler, modernitet och genus hos Wägner och Nordström, undervisning i franska samt åldrandet och språket.
- Vårnumret 2012 är en festskrift till litteraturvetaren Ulf Carlsson, och innehåller texter om såväl verkliga författarskap som gojor och musicerande vildsvin.
- Höstnumret 2011 ser tillbaka på efterkrigsdeckaren, studerar våldets filmiska ansikten, fortsätter i spåren efter holländaren Van Galen samt betraktar en småländsk kulturrevolution
- Höst 2010-Vår 2011 funderar över bibliotekets idé och Ryszard Kapuściński oeffterhärmliga sätt att skriva reportage
- Vårnumret 2010 handlar bland annat om deckaren som spegling av verkligheten, individuella studieplaner och Van Galens memorandum
- Höstnumret 2009 behandlar bl a våra polisstudenters språkbehandling, Nina Södergrens poesi och berättelserna om den danska ockupationstiden
- Vårnumret 2009 minns särskilt en av ”de fyra stora” svenska deckarförfattarna, H. K. Rönblom, samt tar upp ”Kampen om historien”.
- Höstnumret 2008 ställer frågan om samerna tillhör den svenska historien samt försöker höra den Andres röst bakom kolonialismens slöjor.
- Vårnumret 2008 behandlar såväl dagens miljöaktivism som (förra) sekelskiftets intellektuella ideal och en ny läsning av Beckett’s Tystnaden.
- Vår och Höst 2007 är ett dubbelnummer som spänner mellan Carl von Linné och Vic Suneson, mellan intermedialitet och historiemedvetande
- Höstnumret 2006 handlar bl.a. om vägarna till ett akademiskt skriftspråk och om slavarna på Timor.
- Vårnumret 2006 tar upp den diskursiva konstruktionen av ”folkbiblioteket”, kvinnors deltidsarbete, Maria Langs författarskap samt funderar över muntlig historiskrivning.
- Höstnumret 2005 gör nedslag i vietnamesisk historia, i indisk och sydafrikansk litteratur samt ger en posthum hyllning till Jacques Derrida.
- Vårnumret 2005 behandlar bl.a. intertextualitet i poplyriken, Stieg Trenter och ett yrke i förändring.
- Höstnumret 2004 tar en titt på tidningarnas familjesidor, den kanske gamla texten Ynglingatal och den nya användningen av verbet äga.
- Vårnumret 2004 för oss på spännande litterära vägar.
- Höstnumret 2003 rör sig fritt över horisonten, från Färöarna till Lund, från tingsrätter till tautologier.
- Vårnumret 2003 är ett blandat nummer där vi bl.a. bevisar en internationell konferens om sexualitet som klassfråga och möter idrottshjälten Gunder Hägg.
- Höstnumret 2002 behandlar etniska relationer.
- Vårnumret 2002 ägnas helt och hållet åt temat genus.
- Höstnumret 2001 domineras av texter från årets Humanistdagar och från ett seminarium om historieämnets legitimitet.
- Vårnumret 2001 försöker svara på frågan: ”Where did all the flowers go?”
- Höstnumret 2000 gör oss bekanta med en filosof, en överrabbin och en sagoberätterska.
- Vårnumret 2000 diskuterar frågor kring historiens slut, litteraturvetenskapens mening, översättningar och den moderna irländska romanen.
- Höstnumret 1999 speglar årets Humanistdagar vid Växjö universitet.
- Vårnumret 1999 rör sig såsom på vingar och berättar om nyss timade konferenser i Paris och Växjö.
- Höstnumret 1998 Här går det utför! Såväl med svenskan i Amerika och den tyska litteraturen i Sverige som med Vilhelm Mobergs sedebetyg.
- Vårnumret 1998 bjuder på en ’lycklig humanistisk röra’ av europeiska författare, svenska lingon i fransk tappning och stavfel(!).
- Höstnumret 1997 speglar årets Humanistdagar som hade temat Möten Mellan Människor.